

STARK TAMÁS

A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945

Egy forráscsoport elemzésének tanulságai

„Amikor ötpercenyi gyalogolás után kiértünk a Károly körútra, olyan jelenet tárult a szemem elé, amit soha nem felejték el. Millió orosz nyüzsgött ott. Persze nem voltak »millióan«, de úgy hatott. [...] Sok épület égett. De a látványt nem ez uralta, hanem az oroszok zöldesszürke óceánja, amint hömpölyög kelet felől, néhányan köztük lóháton nyargaltak, néhányan nyitott dzsipeken cikáztak sebesen [...], alacsony homlokukról szovjet módi szerint hátratolt sapkában. A sereg zöme gyalogos volt, sokuk arca sötét, kerek mongol arc, résnyire vágott szemük közönyös és fenyegető. A német megszállók nyugatról jöttek. Ezek a megszállók keletről. A németek közel voltak, a szomszéd-ból érkeztek. Most azonban valami elementáris történt: elért bennünket egy zöldesszürke áradat a nagy magyar síkságról, keletről egy hatalmas szökőár, amely valahonnan Ázsia közepéről indult. [...] Délre már hallottuk a hírt, hogy fosztogatnak és nőket erőszakolnak, suttogva mondták ismerősök, akikkel a városban összefutottunk, nekik is mások súgták oda. Nem volt rá szükség, láthattuk magunk is, amint az oroszok rabolnak, törnek-zúznak, terelik az embereket...”¹

Ezek a sorok John Lukács amerikai–magyar történész *1945, a nulla év* című, önéletrajzi elemeket is tartalmazó könyvéből valók. Az idézett részletet írhatta volna más is, mivel annak tartalma jórészt minden budapesti lakos tapasztalatával egybevágott. A Vörös Hadsereg katonáival való találkozás alkalmával elszenvedett traumákról nemcsak azok megtörténteke, hanem még több évtizedig is csak suttogni lehetett. 1989 után már nyilvánosságot kapott ez a téma is, de az atrocitások és a „terelések”, azaz az elhurcolások történetének feltárása, a százerek által látott és átélt traumák megírása csak a közelmúltban kezdődött el. Pető Andrea több tanulmányban is feldolgozta a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak témakörét.² Bognár Zalán *Egy csata utóélete* című, 2000-ben megjelent tanulmányában, majd 2010-ben megjelent *Magyarok hadifogságban Magyarországon* című kitűnő monográfiájában részletesen foglalkozik a fővárosi elhurcolások tör-

1 John Lukács: *1945, a nulla év*. Európa, Bp., 1996. 202.

2 Pető Andrea: Magyar nők és orosz katonák. *Magyar Lettre Internationale* 32. (1999) 68–71.; *Uő*: Budapest ostroma – női szemmel. *Budapesti Negyed* 29–30. (2000) 203–221.; *Uő*: Női emlékezet és ellenállás. 1944–1945 Budapestjének története a társadalmi nemek olvasatában. In: *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944–45*. Polgart, Bp., 2005. 351–379.

ténetével.³ Jórészt szovjet forrásokra támaszkodva érinti a budapesti fogolygyűjtés témakörét Varga Éva Mária *Magyarok szovjet hadifogságban* című könyve.⁴

Sajnos a helytörténetírás alig foglalkozik az ostrom és következményeinek történetével. A civil lakosság elhurcolását is tárgyaló kevés mű közül kiemelkedik Kalakán Lászlónak és Pócsik Viktornak a Svábhegy környéki eseményekről, illetve a pesterzsébeti és soroksári németek elhurcolásáról írott munkája, valamint az Óbuda ostromáról 2004-ben kiadott tanulmánygyűjtemény.⁵ A Budapesten lezajlott elhurcolások történetének feltárásánál megkerülhetetlen mű Ungváry Krisztiánnak a főváros ostromáról írott monográfiája.⁶

A kutatást a 2000 óta Oroszországban megjelenő, eredeti dokumentumokat tartalmazó kötetek is segítik.⁷ A magyarországi fogolygyűjtésekkel kapcsolatos dokumentumok azonban hiányoznak még. A szovjet hadvezetés szándékairól és céljairól csak a rendelkezésre álló szovjet, illetve a magyar források alapján alkothatunk képet. A polgári személyek fogságba vetésének legfontosabb magyar forrása a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának mind ez ideig alig kutatott 350 doboznyi anyaga.⁸ A hatalmas dokumentumgyűjtemény keletkezése 1944 decemberéig nyúlik vissza.

Az 1944. december 22-én megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány még Debrecenben volt, amikor elhurcolt civilek hozzátartozói a kormány közbenjárását kérő levelek ezreit küldték a Külügyminisztériumba. A közhangulat megnyugtatása és a civil foglyok elengedését folyamatosan kérő magyar kormány leszerelése érdekében szovjet részről már 1945. január végén megígérték a fasiszta mozgalmakhoz nem tartozó és nem német nemzetiségű elhurcoltak elengedését. „A panaszokról konkrét bejelentést kíván Puskin” – tolmácsolta Gyöngyösi János külügyminiszter az 1945. február 3-ai minisztertanácsi ülésen a szovjet követ kívánságát.⁹ A civilek és volt katonák

3 *Bognár Zalán*: Egy csata utóélete. *Studia Caroliensia* 1. (2000) 1. sz. 77–87.; *Uő*: Magyarok hadifogságban Magyarországon. Argumentum, Bp., 2010.

4 *Varga Éva Mária*: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében. *Russica Pannonicana*, Bp., 2009.

5 *Kalakán László*: A Svábhegy és környéke története 1944–1945-ben. Tarsoly, Bp., 2004.; *Pócsik Viktor–Brauer-Benke József*: Pesterzsébeti németek. Német Kisebbségi Önkormányzat, Pesterzsébet, 2006.; *Pócsik Viktor*: Jogfosztástól a joghoz jutásig. A soroksári svábok második világháború utáni történetéből. Szakdolgozat. ELTE BTK, 2009.; Óbuda ostroma, 1944–1945. Óbudai Múzeum, Bp., 2005. (Helytörténeti Füzetek 2005/2.)

6 *Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma. Corvina, Bp., 1998. Budapest ostromával foglalkozik *Andrej Vaszilcsenko*: 100 denej krovavom adu. Budapest – „Dunajszkij Sztalingrad”? című, 2008-ban Moszkvában megjelent könyve is. Azonban az orosz mű nem tartalmaz új ismeretanyagot, a kötet nagy hasonlóságot, nemegyszer pontos szövegegyezést mutat Ungváry könyvével.

7 Ezek közül különösen említésre méltóak a *Voennoplennije v SZSZSZR 1939–1956. Dokumentü i materialii* című dokumentumkötetek: I. Logosz, Moszkva, 2000.; IV–V. Volgogradskoje Naucsnoje Izdatelsztvo, Volgograd, 2004–2006.

8 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-J-1-q Külügyminisztérium, Hadifogoly Osztály iratai (= KÜM HFO).

9 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23.–1945. november 15. A kötet. Szerk. Szűcs László. MOL, Bp., 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 28.) 174.

összegyűjtése és kiszállítása még folyamatban volt, amikor 1945. március 18-án megjelent a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 26. számú, a „Vörös Hadsereg által elszállított személyek összeírásáról” szóló rendelete. Ez a hozzátartozóikat hiába váró családok megnyugtatóására szolgáló rendelet tette lehetővé, hogy az országban településenként részletes adatfelvételre kerüljön sor. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára érkező hatalmas anyag javát azok a 19 kérdést tartalmazó – kutatólapul is szolgáló – kérdőívek teszik ki, amelyeket a hozzátartozók töltöttek ki és küldtek a Külügyminisztériumba, abban a reményben, hogy elősegíthetik Szovjetunióba vitt családtagjuk hazahozatalát. Ezekben a kutatólapokon két kérdés foglalkozik az elhurcolás körülményeivel. A válaszokból egyértelműen kiderül, hogy mikor, honnan vittek el embereket. A forrás alapján tehát az elhurcolás időbeli és térbeli keretei jól körülhatárolhatóak. A kérdőívekhez mellékelt levelekben rendszerint részletes beszámoló is olvasható az elfogatás részleteiről. A 350 doboznyi anyagban való kutatás során eddig közel háromezer olyan budapesti helyszín, illetve cím gyűlt össze, ahonnan civileket vittek „hadifogságba”. Tanulmányom megírása során nemcsak erre a forrásra, hanem kormányzati dokumentumokra és visszaemlékezésekre is támaszkodtam.

A civil személyek összegyűjtése

1944 karácsonyán a budapestiek élete még sokban emlékeztetett a „boldog békeidőkre”. December 23-án a színházakban és a mozikban még előadásokat tartottak. A főbb közlekedési eszközök, ha ritkított menetrenddel is, de jártak. Az éttermek, boltok java nyitva volt. December 24-én Budáról még sokan átmentek Pestre, hogy befejezzék karácsonyi bevásárlásukat. A front közelségére csak a főváros keleti határa felől érkező robbanások zaja utalt. A szovjet hadsereg már a Budapest környéki településeket, Nagytarcsát, Rákoscsabát, Vecsést és Gyált ostromolta. Az újságokból ismert hadi eseményeket térképeken követő polgárok várakozásaival ellentétben azonban a gyorsan előrenyomuló szovjetek mégsem keletről, hanem nyugatról törtek be a fővárosba. Budapest nyugati irányból való védelmére sem a magyar, sem a német hadvezetés nem készült fel. Így a december 20-án a Velencei-tó térségében végrehajtott áttörés után a szovjet hadsereg gyorsan tért nyert, és karácsonykor már a budai kerületeket ostromolta.

A budai oldalon lakó és óvóhelyeken meghúzódó polgároknak a szovjet csapatokkal való első találkozása legtöbbször traumatikus élmény volt. A nagy véráldozatok árán előretörő szovjet katonák mindenhol ellenséget kerestek, és szinte mindenkinben ellenséget láttak. Ellenséges szándék bizonyítékának számított egy óvóhelyen vagy lakásban talált katonanadrág, vadászpuskához való töltényhüvely, de még egy fénykép is.¹⁰

10 „németeket, nyilasokat kerestek, a férfiakat igazoltatták. Egy ilyen alkalommal apám anyósánál megtalálták egyik katonafényképét, ezért ki akarták végezni [...]. Apám megfogta a kezemet, és nem akart elengedni, mire egy idős orosz [...] kérdőre vonta bajtársait, hogy miért akarják ezt a családot bántani, mire azok elálltak szándékuktól.” *Kalakán L.*: i. m. (5. jz.) 24–25.

Az elfoglalt terepszakaszok átfésülése, az elfoglalt épületekben lakók ellenőrzése a keleti fronton lezajló háború különösen kegyetlen, embertelen jellegéből adódó, szovjet részről érthető intézkedés volt. A polgári lakosság sáncására, erődítésépítésre és a halottak eltemetésére történő igénybevételét is a harcok természetes velejárójának kell tekinteni. Az orosz katonák által hangoztatott, közmunkára felhívó „málenkij robot” (kis munka) kifejezés azonban hamarosan a civilekkel szemben elkövetett atrocitások és az elhurcolás szinonimája lett.

A külügybe beérkezett adatlapok szerint Budapesten december 24-én ejtették fogságba az első civileket a Pasaréti út 122. szám alatti házban. A későbbi adatok is azt mutatják, hogy a karácsonyi, gyors szovjet előretörés során megszállt területeken a támadás tengelyében lévő Pasaréti útról és környékéről vitték el a legtöbb civilt. Az adatlapokból arra következtethetünk, hogy a Törökvészen december 31-én és január 3-án került sor nagyobb fogolygyűjtő akcióra. A fogolygyűjtő csoportok rendszerint két katonából és egy – gyakran ruszin származású – vörös karszalagot viselő, civil ruhás tolmácsból álltak, de egy-egy utca átfésülésében több csoport is részt vett.

A Pasaréti út térsége mellett december végén és január elején viszonylag sok civilt vittek el a harc gyűjtőpontjában lévő Szent János Kórház környékéről, valamint az akkor még csak lazán beépített Széchenyi-hegy, Svábhegy és Orbán-hegy egyes házaiból is.¹¹

Az 1944 végén és 1945 elején a budai oldalon megindult szervezett fogolygyűjtő akció azonban elsősorban nem az akkor még jórészt csak támaszpontszerűen megszállt II. és XII. kerületekben, hanem a déli és északi irányból támadó csapatok sávjában, a kemény harcok által sújtott XI. és III. kerület elfoglalt körzeteiben bontakozott ki. A XI. kerületben, a Budaörsi út–Hamzsabégyi út–Sárbogárdi út–Dombóvári út–Budafoki út által határolt vonaltól délre eső területen december végén és január első hetében le-fel jártak a fogolygyűjtő csoportok. December 30-án civileket vittek el többek között a Kalotaszeg, Sopron és Hengermalom utcákból. Január 2-án már a frontvonal közvetlen közelében fekvő Dombóvári út házaiból terelték „igazoltatásra”, majd fogságba az ott talált férfiakat. Január 3-án a Kelenföldi pályaudvar környékén lakó 17 és 50 év közötti férfiakat vitték el.¹² Ezen a napon, valamint január 4-én, 5-én és 6-án az elfoglalt terület belső részében lévő utcák helyben maradt férfilakossága került sorra.¹³

A fogolygyűjtés tömeges jellegét számos szemtanú beszámolója is kiemeli. Egy hozzátartozó a Külügyminisztériumba küldött kutatólapon a fogságba esés körülményeivel kapcsolatban például leírta, hogy január 3-án a szovjet katonák a Csóka utca környékén élő 17–50 év közötti férfiakat „előttünk ismeretlen ok-

11 A kutatólapok szerint civileket vittek el a Galgóczi útról, a Báró Eötvös útról, a Diana útról, a Kartauzi utcából és a Költő utcából, valamint a Hidegkúti útról, Kútvölgyi útról, a Szarvas Gábor útról, Széher útról, a Kuruclesi útról, a Zugligeti útról és a Diós árok utcából.

12 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 14. doboz, i. sz. 28894.

13 Civileket vittek el a Csurgói, Albert, Major, Bikszádi, Nagyikinda, Török Ignác, Kovászna, Halmi, Bendegúz, Thallóczy Lajos, Bánk bán, Ballagi Mór, Sósfürdő és Boldizsár utcákból, valamint az Etele útról, a Sárbogárdi útról és a Kelenföldi útról.

ból” összeszedték és elszállították.¹⁴ Sok, egyedül maradt hozzátartozó tapasztalatát és elkeseredését tükrözi a következő levélrészlet, amelyet egy asszony személyesen a külügyminiszternek címzett 1945. április 26-án: „Aranyos jó szívű Miniszter Uram! A XI. ker. egyik házcsoportjának, 300 vérző szívű asszonyai járulunk a Miniszter Úrhoz. 1945. jan. 7-én a lakásból férjeinket két órai munkára elvitték és azóta az egyik fogolytáborból a másikba viszik és végül a szegedi csilagbörtönben, hadifogolyként kezelik őket. Éhség és hideg miatt sokan életüket veszítették.”¹⁵

A fogolygyűjtők mozgását jól szemléltetik a Fehérvári úti elhurcolásokról rendelkezésre álló adatok. December 28-án a Fehérvári út déli szakaszán lévő, 114. és 88. számú házakból vitték el a férfiakat. December 30-án a 135. számú ház került sorra. Január 2-án a Fehérvári út felső részén fekvő, 46. és 48. számú házakban jártak a fogolygyűjtők. Január 4-én azután megint déli irányba fordultak, és akkor, valamint a következő napon a 98., majd a 157. szám alatti házak óvóhelyeiről vitték el a férfiakat. Január 7-én a 70. számú épülettömbben, azaz a Standard gyár területén meghúzódó civilek, jórészt gyári munkások kerültek szovjet fogságba. Bár csak az említett nyolc címmel kapcsolatban áll rendelkezésre konkrét információ, feltételezhetően számos másik ház óvóhelyeit is meglátogatták a Fehérvári úton le-fel vonuló, munkaképes férfiakat kereső szovjet csoportok. Hasonló módon fésülték át a többi, észak–dél irányú főútvonalat: a Budafoki, a Budaörsi és a Horthy Miklós (ma Bartók Béla) utat is.¹⁶

Több korabeli beszámoló utal arra, hogy a front Sárbogárdi út és Dombóvári út mentén történő megszilárdulása után a Vörös Hadsereg erődítési munkára vette igénybe a vasúti töltés környékén lakó férfiakat. A közmunkásokból azonban hamarosan ugyanolyan hadifoglyok lettek, mint a főváros védelmében részt vett katonákból.¹⁷

Békásmegyeren, Csillaghegyen szinte csak átrohant a német és magyar csapatokat üldöző szovjet hadsereg. Ezekről a településekről nem is vettek el civileket. A január elején, kemény harcok árán birtokba vett Óbuda lakossága számára azonban rendkívüli megpróbáltatásokat hozott a szovjet megszállás. Az elhurcolások a szovjet csapatok megjelenésével mindjárt megkezdődtek. December 24-én Rómaifürdő területén tömegesen fogták el a munkaképes korban lévő férfiakat. Az egyik beszámoló szerint a Dunához közel eső Zaránd utcában

14 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 15. doboz, i. sz. 29355.

15 Uo. 9. doboz, i. sz. 27363.

16 Számos alsóbb rendű utat, utcát többször is felkerestek a fogolygyűjtők. A Sopron úton például december 28-án, 29-én és 31-én is jártak. A Hengermalom úton megfordultak december 28-án, 31-én és január 1-jén. Ugyancsak többször voltak a Bikszádi úton, a Török Ignác utcában és a Halmi utcában is.

17 Egy, a Zámori úti lakásából elvitt férfi felesége a külügyminiszternek 1945. május 8-án írott levelében kétségbeesve jegyezte meg, hogy férjét „mint civilt vitték el az oroszok, a környék férfilakosságával egyetemben. Miután 7 napja különböző munkákat végzett parancsra, az elvitelük pedig 2-3 napra szólt, nem gondoltuk, hogy 4 hónap eltelik anélkül, hogy hírt hivatalos formában kaphatnék róla.” MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 9. doboz, i. sz. 27506. A vasúti töltés környékéről történt elhurcolásokról ld. még uo. 83. doboz, i. sz. 140791.

és a környező utcákban mintegy 300 férfit szedtek össze a fogolygyűjtők.¹⁸ Visszaemlékezők utalnak arra, hogy már december 28-án foglyul ejtett civilek menetszlopait lehetett látni a Bécsi úton.¹⁹

Rómaifürdőtől délre, a Keled út–Bécsi út–Óbudai rakpart–Kiscelli út–Perc utca–Cserepes utca által határolt területen alig van utca, amely ne szerepelne az elhurcoltak hozzátartozói által kitöltött keresőlapokon. Nemcsak a nagy főútvonalak, a Bécsi út, a Vörösvári út és a Szentendrei út mentén élő, munkaképes korú férfiak jelentős részét vitték el, hanem azokat is, akik a kis mellékutcákban laktak.²⁰

Különösen sok személyt vittek el a január elején megmerevedett frontvonal mentén fekvő vagy annak közelében lévő utcákból. A Kiscelli úti Schmidt-kastély volt az óbudai német erők főhadiszállása. Ide viszonylag erős csapatokat vontak össze, amelyek magyar alakulatokkal is kiegészültek. Ezt a stratégiai pontot a január 16-án megújuló szovjet támadásig sikerült megtartani. Erős, közel két hétig tartó ellenállás bontakozott ki a Téglá utca és Föld utca térségében is. A Kiscelli úton január 2-án kezdődtek az elhurcolások. Január 4-én és 6-án is vittek el civileket. Napokig tartó, heves harcok zajlottak a Föld utca–San Marco utca sarkán lévő házban berendezkedő német katonák és az átellenben lévő házakat elfoglaló szovjet csapatok között. Az elhurcolások szisztematikus jellegére utal, hogy az elhurcoltak hozzátartozói által kitöltött kutatólapokon öt Föld utcai óvóhely címe is szerepel.²¹

Január elejére a szovjet támadás lendülete a budai frontvonal minden szakaszán megtört. 1945. január 2-án Malinovszkij marsall a „Konrad” fedőnevű német felmentő támadás elhárítása és a védők kitörési kísérletének megghiúsítása céljából védelembe rendelte a budai oldalon felvonult szovjet erők jelentős részét, a 37. és 75. hadtestek hét lövészhadosztályát. A Tata, illetve Esztergom térségéből indított német támadások és a Pestről Budára történő német had-

18 Uo. 56. doboz, i. sz. 132129.

19 *Horváth Péter*: Az óbudai közösség a II. világháború idején. In: Óbuda ostroma, 1944–1945 i. m. (5. jz.) 65.

20 A szovjet fogolygyűjtők a kelenföldi kampányhoz hasonlóan Óbudán is számos utcát többször átkutattak. A Vörösvári utat a Bécsi úttal összekötő Körte utcából például december 30-án és január 6-án is vittek el civileket. A Bécsi úttal párhuzamosan futó Hunor utca december 29-én, valamint január 3-án, 5-én és 6-án is elhurcolások színhelye volt. A Hunor utcára merőleges Hévízi útról december 31. és január 3. között mindennap „estek fogságba” emberek. A Kiskorona utcában január 2-án, 3-án és 7-én is jártak a szovjet fogolygyűjtők.

21 A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának a kutatás során már feldolgozott anyagában a következő címek szerepelnek: Föld utca 16., 18., 35., 47., 71. Sok óbudait többször is elhurcoltak. A Vörösvári út 125. alatt lakó Kern család a híres óbudai kereskedőinasztiák közé tartozott. A családfő lánya visszaemlékezésében elmondta, hogy apját először egy december végén végrehajtott általános fogolygyűjtő kampány során vitték el. Az elhurcoltak első szálláshelye az óbudai temető kápolnája volt. Innen még sikerült apjának elszöknie. A harcok elmúltával, január 5-én a család feljött a pincéből. Ekkor azonban egy jórészt tatár katonákból álló csoport szedett össze civileket a környéken, és őt ismét elfogták. „Felesége még adott neki egy bögre teát, majd a családfő szeretteihez fordult és így szólt: »kedveseim, csókoljuk meg egymást, mert lehet, hogy többet nem találkozunk!« Sajnos igaza lett.” Forrás: *Horváth P.*: i. m. (19. jz.) 66.

erő-átcsoportosítás következtében megszilárdult, de jórészt csak támaszpontszerűen kialakított német–magyar budai védelmi vonal a lágymányosi vasúti töltés, Sas-hegy, Farkasréti temető, Orbán-hegy, Isten-hegy, Szent János Kórház, Gábor Áron út, Ferenc-hegy, Mátyás-hegy, Kiscelli út vonalon stabilizálódott.

A budai arcvonal megszilárdulása után a fővárosért vívott harc súlypontja áttevődött a pesti oldalra. A román erőekkel is megtámogatott szovjet támadás a pesti hídfő ellen már december 25-én megindult. Napokon belül elestek a Budapest keleti peremén fekvő települések: Gyál, Vecsés, Pestszentimre, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Kerepes, Kistarcsa. A főváros elleni, döntőnek szánt roham a város megadására felszólító szovjet ultimátum visszautasítása után, december 30-án indult meg. A támadás Csömör–Rákosszentmihály–Zugló irányában bontakozott ki. A december 30-án még nagyjából félkör alakú ostromgyűrű január 5-re jelentősen behorpadt. Zugló, Kőbánya, Kispest jelentős része már szovjet kézre került. A következő napokban súlyos harcok folytak a zuglói beékelődés további kiszélesítése érdekében. Január 7-én a szovjet csapatok már elérték a Róna utca vonalát és házról házra folyó küzdelem alakult ki Kispest térségében is. Különösen súlyos ütközetekre került sor Kőbánya birtoklásáért. Január 8-án Kispest elfoglalása is befejeződött. Erre a napra a pesti hídfő mintegy 20 kilométer hosszú, 5 kilométer széles, a Duna mentén húzódó sávva szűkült. Az ellenállás folytatása érdekében a védőknek az arcvonalat folyamatosan rövidíteni kellett. Január 10-re kiürítették Újpestet, és két nappal később már Angyalföld nagy részét is elhagyták a német–magyar csapatok. Január 12-én a Dagály utca, Frangepán utca, Jász utca, Szabolcs utca, Városliget, Stefánia út, Kerepesi temető, Orczy tér, Népliget és Vágóhíd út mentén húzódott a gyorsan változó front.

A fővárosért vívott harc súlypontjának Pestre helyeződését jól tükrözik az elhurcolással kapcsolatos adatok. A budai elhurcolásokat bejelentő adatlapok száma január 5. után hirtelen apadni kezd. Ugyanakkor egyre nagyobb számban jelennek meg a pesti kerületekben regisztrált esetek. Az elhurcolás helyére és időpontjára vonatkozó feljegyzések arra utalnak, hogy az első vonalban küzdő szovjet katonákat árnyékként követték a fogolygyűjtők. Nagyon sok hozzátartozó a fogságba esés idejével és körülményeivel kapcsolatos kérdésre a következő (vagy ehhez hasonló) bejegyzést írta: „Az óvóhelyről bevonulásuk másnapján vitték el az oroszok azzal, hogy csak pár percre viszik el igazoltatni [...]”²²

A támadás fő vonalába eső Zugló és Kőbánya lakossága különösen sokat szenvedett az elhurcolásoktól. Január 3. és január 13. között a Fogarasi út, a körvasút, az Erzsébet királyné útja és a Róna utca által határolt területen lévő háztömbök átfésülésére került sor. A munkaképes férfiakat kereső fogolygyűjtők többször végigmentek a Vezér úton, a Nagy Lajos király útján, az Egressy úton és az Erzsébet királyné útján. A front mozgását követve január közepén már a Mexikói út, Amerikai út, Thököly út, Uzsoki út, valamint a környező utcák egyes házaiból vittek el férfiakat.

22 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 9. doboz, i. sz. 27424.

Kőbányán a munkaképes korú lakosság java részének összegyűjtése a zuglói kampány kibontakozásakor kezdődött, és rövidebb ideig tartott ugyan, viszont intenzívebb volt. Az elhurcolások zömére január 5-én került sor. Az elhurcolás viszonylag gyors lefolytatása részben a térség geológiai adottságaival magyarázható. Kőbányán számos természetes üreg és barlang volt, amelyeket a 19. században raktárrá, pincévé alakítottak. Ezek a föld alatti helyiségek a légítámadások megindulásától kezdve óvóhelyül is szolgáltak. A fogolygyűjtő különítmények dolgát megkönnyítette, hogy Kőbánya lakosságának jelentős része az ostrom idején ezekben húzta meg magát. A Száraz utca 18. és a hozzá közel fekvő Óhegy utca 39. alatt gombapincék voltak. A Maglódi úton a Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt., a Sörgyár utcában a Részvény Sörfőző, a Halom utcában pedig a Dréher sörgyár óvóhelye működött. Az alkalmazottakon és családtagjaikon kívül sok környékbeli is védelmet keresett ezeken az óvóhelyeken. Január 5-én mindkét gombapincéből és a biztonságosabb sörgyári óvóhelyekről is vittek el civileket. A Dréher sörgyár pincerendszerét január 6-án és január 8-án is felkeresték a szovjet fogolygyűjtő csoportok. A legsúlyosabb következménye a január 6-ai razziónak volt, amelynek során korabeli beszámoló szerint 86 embert vittek el fogságba.²³ Nemcsak az óvóhelyeken meghúzódók közül lettek sokan „hadifoglyok”. A Jászberényi út–Maglódi út–Sibrik Miklós út–Vaspálya út által határolt területen szinte minden utcából vittek el embereket. A fogolyszedés intenzitását tükrözi az Apaffy utcából elhurcolt egyik fiú kutatólapján szereplő megjegyzés: „az utcában lévő óvóhelyekről minden ok nélkül elvitték a fiatalabb korosztályú férfiakat”.²⁴

Az óvóhelyekről, lakásokból való elhurcolások mellett a szovjet hatóságok Kőbányán – sok más településhez hasonlóan – a munkaképes korúak kötelező jelentkezését is elrendelték. A sáncásás és közmunka ürügyén összegyűjtött civilek többsége ugyancsak „hadifogoly” lett.

Január 8-án és 9-én a Zuglói és Kőbánya között fekvő Rákosfalváról is sok polgári személyt vittek el. A rendelkezésre álló források szerint a szovjet fogolygyűjtők csak a Kőszeg utcában, a Zalán utcában, az Ond vezér úton és a Szentmihályi úton jártak, de – amint az egy kutatólapon szereplő megjegyzésből is kiténik – az elhurcolás ebben a térségben is tömeges volt. Egy szemtanú leírta, hogy a Szentmihályi út 85. számú házban lakó hozzátartozóját a környékről összegyűjtött „több száz polgári egyénnel együtt” vitték el.²⁵

Kőbányán január 13-án, néhány nappal a magyar rohamtüzér csoport visszavonulása után két napig tartó elhurcolási hullám kezdődött. Ez elsősorban azokra az utcákra terjedt ki, amelyeket január első hetében még nem vettek birtokba a szovjet csapatok.

Január 14-én a szovjet és román hadosztályok mélyen behatoltak a VI. és a VII. kerületbe, és elfoglalták a Keleti pályaudvart. Január 15-én elesett a Nyuga-

23 MOL XIX-J-1-q, KÜM HFO 32. doboz, i. sz. 125108.

24 Uo. 35. doboz, i. sz. 129425.

25 Uo. 55. doboz, i. sz. 131930.

ti pályaudvar is, és a hídfő déli peremén harcoló 22. SS lovashadosztály megmaradt egységei a Kálvin tér–Lónyai utca–Mátyás utca menti vonalra szorultak vissza. Január 16-án már a Nagykörút mentén folyt a küzdelem. Január 17-én indult meg a végső roham Pest teljes birtokbavételéért. A német–magyar védők maradványai ennek a napnak az éjszakáján kísérelték meg a Budára való átjutást a még használható Lánchídon és Ferenc József hídon. Még tartott a katonák és civilek Budára özönlése, amikor a német műszaki alakulatok az utolsó két hidat is felrobbantották.

Január 12-e után a belvárosi harcok kibontakozásával egyidejűleg az elhurcolások súlypontja Zuglóról és Kőbányáról a belső kerületekre helyeződött át. A VIII. kerületben a civil lakosok összegyűjtése a városrész keleti peremén húzódó Orczy út mentén és a Baross utca Orczy térhez közeli szakaszán kezdődött, és fokozatosan terjedt ki a többi utcára.²⁶ A kerület belső részén lezajlott elhurcolások intenzitását jól tükrözi, hogy a kutatólapok „megjegyzés” rovatában szinte egységesen a következő mondat áll: „Az óvóhelyről az oroszok még bejövételük napján 18 és 50 év között minden férfit elvittek »igazolás« miatt.”

Az összegyűjtés tömeges jellegére utal egy Conti utcai szemtanú beszámolója: „Oroszok 1945. január 15-én foglalták el lakóházunkat és környékét. Másnap 16-án a ház összes férfi lakóit összeszedték a környék lakóival együtt és Rákossabáig vitték őket [...]”²⁷

A fogolygyűjtő csoportok zöme ekkor már a VI. kerületben tevékenykedett. Itt is a szovjet katonák megérkezése utáni napon kezdődött meg a munkaképes civilek összegyűjtése. A Szabolcs utca, a Podmaniczky utca, a Szondi utca és a környező utcák átfésülése után január 16-án és 17-én már a kerület közepén, illetve a nyugati felén elhelyezkedő utakat és utcákat, így az Izabella utcát, Király utcát, Eötvös utcát, Hegedűs Sándor utcát, Csengery utcát, az Andrássy utat, valamint a Hunyadi teret és a Mussolini teret (ma Oktogon) vették célba. Tömegesen vitték el a civil lakosságot a Teréz körút környékéről is.

Az elhurcolás ekkor már teljes erővel folyt a többi belső kerületben is. Január 14. és 22. között a VII. kerület majdnem minden utcájából vittek el civileket. Számos utcában többször is megfordultak a fogolygyűjtő csoportok. A már feldolgozott adatok szerint legalább háromszor jártak a Hársfa, a Rottenbiller, a Vörösmarty és a Szövetség utcában, valamint az Alsóerdősoron. Négyszer kutatták át az Izabella utcát, a Dohány utcát és a Király utcát. A VII. kerület tenge-

26 Január közepén a szovjet fogolygyűjtő csoportok végigjárták többek között a Jázmin, a Kőris, a Losonci, az Erdélyi, a József, a Dugonics és a Romanelli (ma Illés) utcákat, valamint a Fiumei utat és a Kálvária teret. Elhurcolások színtere lett az Eszterházy utca, a Szentkirályi utca, a Vas utca, a Sándor utca, a Népszínház utca, az Aggteleki utca, a Fecske utca, a Conti (ma Tolnay Lajos) utca, a József körút, valamint a Mikszáth Kálmán tér. Sokan kerültek fogságba a Tisza Kálmán (ma II. János Pál pápa) téren lévő hadikórházban meghúzódtó emberek közül. A Kun u. 2. sz. alatt lévő tűzoltólaktanya óvóhelyén 120 civil személy „esett hadifogságba”. Ld. uo. 39. doboz, i. sz. 127124.

27 Uo. 40. doboz, i. sz. 127345.

lyének tekinthető Dob utcát január 16. és 22. között szinte mindennap „meglátogatták” a munkaképes férfiakat kereső szovjet csoportok.

A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a IX. kerületben az elhurcolások elsősorban a Kálvin tér közelében fekvő utcák lakóit, valamint a főbb útvonalak, így az Üllői út, a Közraktár út, a Soroksári út, a Mester utca és a Haller utca mentén élőket érintették. Ebben a kerületben nemcsak a szovjetek gyűjtöttek civil foglyokat, hanem a főváros ostromában részt vevő román alakulatok is. A Lónyai utcában lévő református gimnázium pincéjében meghúzódo diákokat román katonák fogták el és vitték a Brassó közelében lévő hírhedt földvári táborba.²⁸ Tömeges elhurcolásokra került sor a kerület belsejében is, elsősorban a Gálya utca környékén. Ilyenekről számol be a Haller utcai, Szent Vincéről elnevezett Középfereencvárosi plébánia és egyházközség történetét nyomon követő *Historia Domus*. Az egyházközség épületeiben meghúzódoóknak és a környéken lakó embereknek a január 14-én megérkező szovjet katonáktól való félelmét a rettegésig fokozta a templomban január 18-án végrehajtott kivégzés, amikor egy csoport, fogságba esett híradós katonát lőttek agyon.²⁹

A VI., VII. és VIII. kerületekben folyó intenzív fogolygyűjtő kampányokhoz képest a mai V. kerület területén közvetlenül a harcok után viszonylag kevés házból vittek el civileket. Az elhurcolások elsősorban a következő főutakat érintették: Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út, Gróf Tisza István (ma József Attila) út, Károly király út (ma Károly körút), Múzeum körút, Vámház körút, Kecskeméti utca.

Pest elfoglalása után a Vörös Hadsereg nem kezdte el azonnal a budai oldalon lévő hídfő felszámolását. Kisebb vállalkozásoktól eltekintve csak január 22-én lángoltak fel újra a harcok a Pestről átvont alakulatokkal megerősödött szovjetek és a megfelelő utánpótlás hiányában gyorsan gyengülő német–magyar csapatok között. A fő ellenállási vonal ekkor északon a még csak épülőben lévő Árpád híd óbudai hídfőjétől Kiscellen át a Mátyás-hegyig húzódott. Onnan meredeken délre fordulva a Csatárka út, Gábor Aron út és Pasaréti út érintésével haladt a Szent János Kórházig. A támaszpontokból kiépített német–magyar védelmi vonal a fogaskerekű vasút töltésétől az Istenhegyen, az Orbán-hegyen és a Márton-hegyen át a Farkasréti temetőig haladt. Itt keleti irányba fordult, és a Sas-hegy érintésével a Bocskai út és a lágymányosi vasúti töltés mentén vezetett tovább a felrobbantott déli összekötő vasúti hídig.

A budai fő ellenállási vonal mentén megélénkült szovjet támadás a legerőteljesebben a Ferenc-hegy környékén, Óbudán és az Orbán-hegy térségében bontakozott ki. Január 27-ére a Törökvész út mentén előretörő szovjet lövészegységek megközelítették a Marczibányi teret. Óbudán már január közepén fel lángoltak a harcok. Január 27-én a Kolosy térnél, 28-án a Zsigmond tér környékén folytak a harcok. Január 30-ára Óbuda teljesen szovjet ellenőrzés alá került.

28 Az elhurcolt református diákok helyzetéről Bereczky Albert püspök 1945. április 27-ei levelében számolt be a külügyminiszternek. Uo. 6. doboz, i. sz. 26749.

29 A Haller úti, Szent Vincéről elnevezett Középfereencvárosi plébánia *Historia Domusa*.

A Svábhegy irányából támadó szovjet csapatok január 27-én lerohanták az Orbán-hegyen húzódó védőállásokat, majd a Déli pályaudvar irányába szorították vissza a Városmajor utcában hosszú ideje kitartó és számos ellentámadást végrehajtó német–magyar harccsoportokat.

A munkaképes civilek összegyűjtése az újonnan elfoglalt budai városrészen ugyanúgy zajlott, mint néhány héttel korábban, december végén, január elején. Óbudán közvetlenül a harcok csúcspontja, illetve a német–magyar csapatok visszavonulása után, január 22-én indultak meg újra az elhurcolások. Elsősorban a frissen elfoglalt utcákból, így a Selmeci utcából, a Tímár utcából, a Beszterce utcából, a Dereglye utcából és a Csemete utcából, valamint a Zsigmond térről vittek el embereket a fogolygyűjtő csoportok. Sokan kerültek fogságba a Pacsirtamező út, a Lajos utca, a Bécsi út és a Kiskorona utca azon házaiból, amelyeket a Vörös Hadsereg január második felében szállt meg.

Óbuda elfoglalása után Budán a II. kerület lett az elhurcolások legfőbb színtere. Ebben a kerületben – csakúgy, mint a XII.-ben – a viszonylag gyér beépítettség miatt a fogolygyűjtők jóval kevesebb házat kerestek fel, mint a pesti belvárosban. Tevékenységük elsősorban a fő ellenállási vonal peremét képező Margit körutat és a körüttől nyugatra fekvő utcákat érintette.³⁰

Február 5-én a XII. kerületben is újrakezdődtek az elhurcolások. A fogolygyűjtők elsősorban a főútvonalakat, a Gömbös Gyula (ma Alkotás) utat, a Böszörményi utat, a Németvölgyi utat és az Istenhegyi utat járták be. Elhurcolások színtere volt hetekig a fő ellenállási vonal peremén fekvő Városmajor út és a közeli Maros utca.

Szórványos elhurcolásokra került sor a Hegyvidéken is. Például a Lóránt utca 19. szám alatti házból elhurcolt személy kutatólapján többek között az áll, hogy „otthonából hajnalban, orosz katonák 3 napi munkára vitték 300-ad magával”.³¹

A korabeli beszámolók szerint a Böszörményi úton és a Városmajor úton lévő óvóhelyeken – és feltételezhetően máshol is – a megérkező szovjet katonák a munkaképes férfiakat arra szólították fel, hogy csatlakozzanak az Ideiglenes Kormány szerveződő hadseregéhez. A felszólításnak sokan abban a reményben tettek eleget, hogy így elkerülhetik a szovjet fogságot. A jelentkezők azonban nem lettek az új hadsereg tagjai. Sorsuk teljesen megegyezett azoknak a sorsával, akiket igazolás vagy romeltakarítás ürügyén vittek el.

Február 9-én a szovjet csapatok a két nappal korábban elfoglalt Sas-hegy irányából a Szent Imre herceg útján (ma Villányi út) keresztül a Gellért-hegy felé törtek előre. A Citadellát védő német helyőrség felszámolása után a budai hídfőnek a Gellért-hegytől a lágymányosi vasúti töltésig húzódó déli részét sem lehetett tovább tartani. Február 11-én a XI. kerületben is elhallgattak a fegyverek. December végén, január elején, a kerület déli szektorának elfoglalásakor

30 Az érintett utcák a következők: Keleti Károly utca, Lövház utca, Retek utca, Forint utca, Ady Endre utca, Ribáry utca, Zivatar utca, Buday László utca, valamint az Eszter utca, Szemlőhegy utca, Szépvölgyi út és a Törökvész út.

31 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 43. doboz, i. sz. 128241.

tömeges elhurcolásokra került sor. A február 10-én, 11-én szovjet kézre került északi szektorból azonban csak szórványosan vittek el civileket. Február 12-én és 13-án civileket hajtottak el a Kanizsai utcából, a Horthy Miklós útról, a Verpeléti útról (ma Irinyi József utca), a Kende utcából és a Bertalan Lajos utcából.

A Gellért-hegy és Lágymányos elfoglalása után a német és a felbomló magyar csapatok ellenőrzése alatt csak a Várhegy, a Naphegy, valamint a Margit körút és a Duna által határolt terület maradt. Miután a legfontosabb stratégiai pontok elvesztése, valamint az élelmiszer- és lőszerhiány miatt a védelem folytatására már nem volt lehetőség, a budapesti erőd teljhatalmú parancsnoka, Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-tábornok február 11-én kitörést rendelt el.

Az ostrom kezdetekor még mintegy 80 ezer katonával rendelkező német–magyar védősereg létszáma ekkorra már 44 ezer főre csökkent.³² A kitörésben részt vett német–magyar alakulatok zöme elesett vagy fogságba került. Többnapos küzdelem és a budai hegyekben való rejtőzködés után kevesebb mint 800 katonának sikerült elérnie a német vonalakat.

A civil lakosság egy részének összegyűjtése az újonnan elfoglalt területeken már február 12-én megkezdődött. A Tigris utca, Várfok utca, Batthyány utca, Csalogány utca, Vitéz utca, Kacska utca, Fő utca, Döbrentei utca, Donáti utca, Toldi Ferenc utca, Hunyadi János utca, Ponty utca, valamint a Várnegyed utcái voltak az elhurcolások főbb színterei.

Fogolygyűjtés a harcok elülte után

A harcok elültével az elhurcolások nem szűntek meg, hanem új lendületet vettek. Éppen a harcok befejeződése után nyílt igazán lehetőség a munkaképes korban lévő lakosság számbavételére és egy részének elszállítására. Az elővárosi települések elfoglalásakor és a fővárosban háztömbről háztömbre megívott ostrom közepette még rendszertelen fogolygyűjtéseket átgondolt, szisztematikusan végrehajtott elhurcolások váltották fel. A fogolygyűjtés fegyvernyugvás utáni hulláma január elején a főváros körüli településekről indult, és a hónap második felére már Pest belvárosát is elérte.

A főváros akkori közigazgatási határán kívül fekvő településeken a harci események befejezése után gyakran hetekkel később sorra kerülő fogolygyűjtő kampányok lebonyolításában rendszerint a szovjet városparancsnokság által megszervezett helyi, kezdetleges magyar közigazgatás is részt vett. A közigazgatás élére a szovjetek általában olyan, köztisztületben álló személyeket jelöltek ki, akik az I. világháborúban Oroszországban eltöltött hadifogságuk miatt értettek valamit oroszul. Őket a szovjetek által, ugyancsak a helyi lakosság köréből ver-

³² A kitöréskor meglévő erők létszámadata Pfeffer-Wildenbruch február 11-én a német főhadiszállásra küldött utolsó jelentéséből származik. Idézi: *Ungváry K.*: i. m. (6. jz.) 176., valamint *Szabó Péter–Számveber Norbert*: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945.* H. é. n. 166.

buvált rendőrök segítették. A karhatalmi alakulatok ezen tagjai fehér karszalagot viseltek „Policáj” felirattal. Gyakran a szovjet katonákkal együtt járőröztek, és bár elsődleges feladatuk a közrend fenntartása volt, nem egy településen részt vettek az elhurcolásra kijelölt civilek összegyűjtésében.

A Budapest környéki települések közül a legtöbb embert Érdről és környékéről vitték el. A településre már december 6-án bevonult a Vörös Hadsereg, de Érd-Ófalu és Ercsi határában december 24-ig tartottak a harcok. A munkaképes korú férfiak szervezett összegyűjtése január 6-án éjjel kezdődött. A visszaemlékezők szerint akkor több száz főt szedtek össze. „Az oroszok sokszor vittek el munkára embereket vagonot kirakni, ágyúállást ásni, ápolónőnek vagy éppen péknek, akár több hétre is. 1945. január 6-án azonban más volt a helyzet. Végigjárták a községet és minden, munkára alkalmas férfit vagy éppen fiút elvittek” – mondta Szilágyi György, akit a Volga vidékére vittek.³³ A helyi szovjet parancsnokság azonban feltehetően nem volt megelégedve a létszámmal, ezért másnap községszerte kidoboltatták, hogy január 8-án minden, 16 és 60 év közötti férfinak reggel 8 órára meg kell jelennie a vásártéren. Ugyancsak dobszóval rendelték az érdi vásártérre a környező települések: Tárnok, Sóskút, Pusztazámor és Diósd férfilakosságát. Az összegyűlték közül a szovjet tisztiek elengedték a 45 évnél idősebbeket, valamint azokat a személyeket, akik a közellátásban nélkülözhetetlenek voltak, illetve akik végeztek már számukra valamilyen fontos munkát. A kiválogatás után megmaradt mintegy négyezer főnek a szovjetek jó munkát és biztos dokumentumokat ígértek, amelyeket majd Székesfehérváron állítanak ki.³⁴ „Elkezdtek minket hajtani Székesfehérvár felé, de egy idő után gyanússá vált a minket őrző felfegyverzett orosz katonák furcsa viselkedése. Az első állomásunk Ercsi volt, itt egy urasági istállóban aludtunk. Elvettek tőlünk mindent, csak a ruhánk maradt. Ercsiből gyalog mentünk Dunapatajra. [...] Dunapatajról gyalog mentünk Bajáig, majd innen vonattal Temesvárra” – emlékezett vissza a fent idézett szemtanú az elhurcolás körülményeire.³⁵

A december 24-én megszállt Pesthidegkúton és Máriaremetén január 15-én kellett munkára jelentkeznie a 18 és 45 év közötti férfilakosságnak. Az összegyűlt férfiakat az Ercsiben lévő gyűjtőtáborba meneteltették. A december utolsó napjaiban elfoglalt Rákosszentmihályról és Pestszentimréről január 6-ától kezd-

33 Szilágyi György elhurcolt visszaemlékezése. Idézi Tímár Edit helytörténész. Ld. Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban:http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Erd/pages/013_erdiek_a_szovjet_hadifogolytaborokban.htm (Utolsó letöltés: 2011. nov. 28.)

34 Pokorny Ferenc tanulmányában megemlíti, hogy többen hatezerre teszik az Érdről és környékéről elhurcoltak számát. Ld. *Pokorny Ferenc: Visszaemlékezéseim a második világháború fronteseményeire, ahogy azt szülőföldemen, Érdén megéltem.* Hadtörténelmi Intézet és Levéltár (Budapest; = HIL), Tanulmánygyűjtemény (= TGY) 3834. 28. 2900–3000 elhurcoltat említ Tímár Edit helytörténész. (Ld. a 33. jz.-et.) A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára 1945. április 29-én küldött beszámoló szerint a január 8-án elhurcoltak száma 3500 fő volt. MOL XIX-J-1-q KÜM HFO i. sz. 26779.

35 Ld. a 33. jz.-et.

ve vittek el civileket. Az elhurcoltak teljes létszáma a több napon át zajló fogolygyűjtés ellenére nem haladta meg a 200 főt.

Több, Pest szélén lévő településről nem általánosságban a munkaképes férfilakosságot, hanem „csak” a német nemzetiségű, illetve német nevű személyeket vitték el. Ennek a kampánynak a büntető jellegét kiemelte, hogy az elhurcolások a nőket is érintették. Mivel az elhurcolás megtorló jellege nyilvánvaló volt, a szovjetek rendszerint nem is titkolták az összegyűjtött foglyok előtt, hogy ha nem is feltétlenül szovjetunióbeli, de mindenképpen hosszabb távollétre kell felkészülniük. Ezért ők magukkal vihettek két váltás fehérneműt, két öltöny ruhát, két pár cipőt, ágyneműt, evőeszközt és élelmet.

Pest keleti peremén a „németek” összegyűjtése január 6-án Rákoskeresztúron kezdődött. Innen néhány tucat személyt vittek el. Tömeges elhurcolásokra került sor azonban a többi érintett településen. Soroksárt a Vörös Hadsereg közeledtével, 1944 novemberében kiűrtették. A települést elhagyók zömét a magyar hatóságok Pestszenterzsébeten helyezték el. Soroksárra 1945. január 3-án vonult be a szovjet haderő, és miután 6-án Pestszenterzsébetet is elfoglalták, a kitelepítettek elkezdtek visszaköltözni feldúlt otthonaikba. A január 18-án megindult elhurcolások tehát sok soroksári német nemzetiségű, illetve német nevű polgárt már saját lakásában, házában értek. Az összegyűjtött embereket a gyűjtőponttá kinevezett Rédlinger- és Piller-féle vendéglőbe kísérték. Innen szállították tovább a foglyokat január 30-án.³⁶ Soroksár nagyközség előjárósága közvetlenül a háború után 696 elhurcolt személy adatait gyűjtötte össze.³⁷ A hatalmas anyagot Pócsik Viktor dolgozta fel. Megállapította, hogy az elhurcolt soroksáriak közül 439 személyt fogtak el a lakóhelyén, 214 személy Pestszenterzsébeten, míg 43 fő egyéb környező településen „esett fogságba”.³⁸

Pestszenterzsébeten is január közepén kezdődtek az elhurcolások. A helyi szovjet parancsnokság rendeletére a „Policáj” feliratú karszalagot viselő helyi „rendőrök” otthonaikból a Török Flóris utcában lévő Kossuth Lajos Gimnázium épületébe terelték a német származású, illetve német nevű polgárokat. Az iskola területén napokig összezsúfolt embereket január 30-án Kőbányára meneteltették, ahol vagonokba zárták, majd továbbszállították őket. A Pestszenterzsébetről elhurcoltak számát a Külügyminisztériumba küldött beszámolóok mintegy kétezer főben adják meg.³⁹ Ez a szám feltételezhetően tartalmazza a településről elvitt soroksáriakat és más illetőségűeket is.

Sashalom község főjegyzője 1945. július 9-én a Vöröskereszt Országos Központjában az elhurcolás körülményeiről a következőket mondta jegyzőkönyvbe: „A rákospalotai GPU 18-án az akkori volt bíróval kidoboltatta, hogy a német hangzású egyének, férfiak 17–45 évig, a nők 18-tól 30 éves korig jelentkezzenek

36 *Pócsik V.*: i. m. (5. jz.) 24.

37 Budapest Főváros Levéltára (Budapest) V.717.c. Soroksár nagyközség iratai, Telepítési iratok 9. doboz. Soroksári svábok elhurcolása.

38 *Pócsik V.*: i. m. (5. jz.) 22.

39 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 91. doboz, i. sz. 142932.; uo. 59. doboz, i. sz. 133017.

a községházán, mert ellenkező esetben ki lesznek végezve. Erre jelentkeztek a német hangzású nevűek és így szállították el őket.”⁴⁰ Az egyik elhurcolt, Papp Józsefné Wiedermann Piroska visszaemlékezésében leírta, hogy a dobolás napján, a községházán orvosi vizsgálaton estek át. Akkor még hazamehettek, de sokatmondóan közölték velük, hogy másnap reggelre már ruhával, élelemmel felszerelve jelenjenek meg, mert munkára kell menniük.⁴¹ A január 19-én közmunkára rendelt sashalmiakat még aznap este Ceglédbercelre meneteltették, ahonnan január 31-én szállították őket tovább a Szovjetunióba. A Vöröskeleszt Országos Központjában felvett jegyzőkönyv szerint az elhurcoltak száma 146 fő volt.⁴² Egy 1945 decemberében összeállított és a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának elküldött listán 160 név szerepel.⁴³ Azonban ez a lista sem teljes, mivel több, Sashalomról elvitt és a Szovjetuniót megjárt túlélő neve nem szerepel rajta. Pestszentlőrincen január 25-én és 26-án a német nevű lakosokat a szovjetek által kijelölt közigazgatási vezetők a polgári iskolába idézték. A megjelenteket onnan meneteltették január 27-én a front mögötti területre.

A Csepelen élő „németeket” január 21-én vitték el. A helyi rendőrségnek a magyar kormány számára 1945. március 9-én készített beszámolója szerint a 15 napi munkára elvitt csepeliek közül 269 fő addig még nem tért vissza.⁴⁴ Rákossabárról 103 „németet” hurcoltak el. Az elvittek listáján több nő nevénél olvasható az a bejegyzés, hogy „férjét önként követte”.⁴⁵

Az Újpestről elhurcoltak kutatólapjain a „fogságba esés” körülményeivel kapcsolatos rövid beszámolókból, megjegyzésekből arra lehet következtetni, hogy a helyi szovjet parancsnokság 7-8 nappal a település elfoglalása után fali hirdeteményeken rendelte el a német nemzetiségűek jelentkezését.⁴⁶ Az önkéntes jelentkezéstől függetlenül a település vezetőinek össze kellett állítaniuk a helybeli németek, illetve német nevűek listáját, mert a korábbi felszólítás ellenére otthon maradt „németeket” ennek alapján szedte össze a helyi szovjetek által felállított rendőrség. A listára felkerültek azok is, akik az 1930-as években a magyarsághoz való kötődésük bizonyítása és demonstrálása végett magyarosították a nevüket. Az összegyűjtött embereket a Kolozsvári út 49. szám alatti házban, valamint az Erzsébet utcai adóhivatal épületében kialakított gyűjtőhelyekre viték. Január 30-án és 31-én a szovjet örök Kőbányára meneteltették a foglyokat, s onnan vonattal szállították őket magyarországi gyűjtőtáborok érintésével a Szovjetunióba.⁴⁷ A január 30-án elhurcoltak száma egy korabeli, Bereczky Albert val-

40 Uo. 67. doboz, i. sz. 135472/7. A főjegyző beszámolóját számos más korabeli feljegyzés megerősíti, ld. uo. 41. doboz, i. sz. 127767.

41 *Wiedermann Piroska*: 33 hónap, 1001 éjszaka az orosz végtelenben. Bev. Katona Csaba. Archivnet 6. (2006) 5. sz. www.archivnet.hu.

42 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 67. doboz, i. sz. 135472/7.

43 Uo. 122. doboz, i. sz. 171431.

44 Uo. 2. doboz, i. sz. 25644.

45 Uo. 10. doboz, i. sz. 27657.

46 Uo. 80. doboz, i. sz. 138767.

47 Uo. 40. doboz, i. sz. 127363.

lás- és közoktatásügyi államtitkár által készített beszámoló szerint mintegy 500 fő volt.⁴⁸

A január 5-én elfoglalt Rákospalotán két deportálási kampány is lezajlott. Először a „németeket” vitték el. A helyi plébános feljegyzése szerint január 22-én a település előljárósága kidoboltatta, hogy jelentkezniük kell azoknak, akik német származásúak, német nevűek, és azoknak is, akik német nevüket magyarosították. 300 fő gyűlt össze, akiket akkor mindjárt Pestszentlőrincre meneltettek „15 napi közmunkára”.⁴⁹ Január 26-án ismét megindultak az elhurcolások. Ezen a napon a szovjet parancsnokság utasítására a városi előljáróság a 18 és 45 év közötti férfiakat rendelte a városházára. Azt is tudatták a rákospalotaiakkal, hogy a férfiakra csupán háromnapi közmunka vár. A január 27-én a városháza épületéből elszállított helyi lakosok számát a korabeli beszámolók 600 főre tették.⁵⁰ Az elhurcoltak között volt a MÁV istvántelki főműhelyének 275 munkása is.⁵¹

A pesti polgárok körében általános volt a meggyőződés, hogy a szovjet csapatok megérkezését követő napokban „igazolás” és „málenkij robot” ürügyén végrehajtott – és akkor még csak rövid idejű igénybevitelnek hitt – elhurcolásokra csak a minden egyes háztömbre kiterjedő kemény és veszteségterhes küzdelem hevében került sor. Sokan gondolták azt, hogy ha a fegyverek elhallgatnak és a szovjetek már biztonságban érzik magukat az elfoglalt városrészekben, akkor a fogolygyűjtéseknek is vége szakad, és el lehet hagyni a pincéket. A szovjet parancsnokságok is a hétköznapi élet megkezdésére, a munka felvételére sarkallták a lakosságot. Több, korabeli beszámoló utal egy január 22-én már plakátokon is terjesztett szovjet felhívásra, amely a polgárokat a munka felvételére utasította. A pincékből előbújó pesti polgárok gyorsan megtapasztalták, hogy sem a bunkerekben, sem az utcán nincsenek biztonságban. Ahogy egyre több ember hagyta el a bunkereket, úgy vált lassan és fokozatosan az elhurcolás legfőbb színterévé az utca.

A Külügyminisztériumba érkezett kutatólapok ezreit áttanulmányozva megállapítható, hogy január 22. után az elhurcolás körülményeinek bemutatásánál már a „munkába menet az utcán” és az „utcán fogták el” megjegyzések válnak dominánssá. A fogolygyűjtésnek ez a formája annyira általános és tömeges volt, hogy még a Magyar Kommunista Párt főtitkára, Rákosi Mátyás is kifakadt: „nagy nehézséget okoz nekünk, hogy a razziák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek. Némely napokon a gyárba menő vagy onnan jövő munkások ezreit fogják össze az utcákon, és mint hadifoglyokat, különböző táborokba viszik őket.”⁵²

48 Uo. 71. doboz, i. sz. 136550.

49 A váci püspöki levéltárban található jelentést idézi *Zielbauer György*: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 31. (1989) 282.

50 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 9. doboz, i. sz. 27495.; uo. 12. doboz, i. sz. 28211.

51 Uo. 6. doboz, i. sz. 26657.

52 Az idézett mondatokat Rákosi Georgi Dimitrovnak mondta. Ld. *Pünkösti Árpád*: Rákosi a hatalomért. Európa, Bp., 1992. 77.

Habár Pesten – csakúgy, mint Budán – közvetlenül az ostrom után bárkit, bárhonnan elvihettek, a civilek megállításának, összegyűjtésének elsődleges színhelyei a nagy főútvonalak és a közlekedési csomópontok voltak. A kutatólapok tanúsága szerint Pesten a legtöbb embert a Nagykörútról, a Múzeum körútról, a Rákóczi útról, az Üllői útról, a Baross utcából és a Népszínház utcából vitték el. A budai hídfő elfoglalása után a Gömbös Gyula út és a Krisztina körút is tömeges elhurcolások színhelye lett.

A civileket összegyűjtő szovjet járőrök nemcsak főútvonalak mentén, hanem a forgalmasabb tereken is gyakran lesben álltak, hogy az arra járóknak – korabeli szóhasználatnál elve – csapdát állítsanak. „Csapda” volt többek között az Orczy téren, a Baross téren, a Berliini (ma Nyugati) téren, illetve az Endresz György téren (ma Magyar Jakobinusok tere), a Széll Kálmán téren, a Széna téren, a Lenke (ma Kosztolányi Dezső) téren, a Horthy Miklós (ma Móricz Zsigmond) körtéren és a Gellért téren.

Civileket gyűjtő szovjet járőrök jelenlétében a „csapdába esés” a beszámoló alapján a következőképpen történt. Két szovjet járőr a karjánál megragadta az arra járó civilt, és egy igazoló tiszt elé vezette. A tiszt mellett segédkező tolmácsnak nem volt sok dolga, mert csak arra kellett rákérdeznie, hogy a lefogott személy volt-e valamikor katona. A hadköteles korban lévőknek a valódi tényállástól és a választól függetlenül nem volt reményük. Őket rendszerint átadták a közelben lévő őröknek, akik az immár letartóztatott személyt egy közeli ház udvarán vagy pincéjében kialakított gyűjtőhelyre kísérték. Ha a gyűjtőhely megtelt, akkor az összegyűlt foglyokat ötös sorokba rendezve valamelyik budapesti vagy Budapest közeli gyűjtőtáborba meneteltették.⁵³

Ha az elfogott személy munkaképes korú volt, akkor rendszerint semmilyen hivatalos dokumentum, korábban kiadott igazolás nem segített, noha az igazoltatásra, illetve igazolásra elvitt sok ezer személy közül némelyeknek a szovjet parancsnokságok valóban kiadtak iratokat és kétnyelvű igazolványokat. Ezekben szerepelt az igazolt személy munkahelye, valamint az a fontos megjegyzés, hogy egyéb munkára nem vehető igénybe. Ezeknek az iratoknak az értéke azonban kisebb volt, mint azoké a védleveleké, amelyeket néhány hónappal korábban svéd és más külföldi képviseltek állítottak ki az üldözött zsidók számára, hogy megakadályozzák deportálásukat. Az elhurcolást lebonyolító szovjet katonák a saját parancsnokságuk által kiállított igazolásokat is könnyen figyelmen kívül hagyhatták. Számos beszámoló bizonyítja, hogy gyakran mindenféle indok nélkül is elhurcolták a civileket. Az alábbi szemelvény csak egy a számos hasonló beszámoló közül: „1945. január 24-én munka után hazafelé menet Budapesten, a Bethlen Gábor utcában mellém toppant két tatárképű szovjet katona, és fegyverrel egy közeledő, civilekből álló csoportba kényszerített. Az Alsóerdősor utcában beteltek egy betonpincébe, és ránk zárták az ajtót. Lehattunk 50-60-an. Másnap hajnalban ötösével felsorakoztattak és

53 Az igazolás módjáról ld. *Bodrossy Leo*: Budapest főváros ostroma. HIL TGY 3790. 21.

gyalog útba indítottak az alábbi útvonalon: Baross tér–Kerepesi út–Sashalom–Mátyásföld–Cinkota–Kistarcsa–Gödöllő.”⁵⁴

Sok civil ember került „hadifogságba” a pályaudvarokon vagy azok közelében, valamint hídfőknél, illetve magukon a cölöpökkel ideiglenesen megerősített, újra megnyitott hidakon. A hídfőknél álló szovjet őrség általában felengedte a hidra a gyalogosokat, de előfordult, hogy azután hirtelen mind a budai, mind a pesti lejáratot lezárták. Az ily módon kelepcébe került emberek már fogolyként hagyták el a hidat. A szovjet járőrök által szemmel tartott főutakon és fontosabb csomópontokon kívül több, „vámna” nevezett áteresztőpont is létesült.⁵⁵

A munkaképes polgári személyek felkutatásában és összegyűjtésében nem csak szovjet katonai és belügyi alakulatok vettek részt. Számos visszaemlékező megemlíti, hogy a foglyok összegyűjtésében és kiválogatásában szovjet egyenruhában lévő, de magyarul tökéletesen beszélő személyek is részt vettek. Ezek egyike a később jelentős karriert befutó Feri Sándor volt, aki az ostromkor a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) tisztje és egyben a kommunista párt jogi osztályának vezetője volt. Máig kiadatlan visszaemlékezésében a következőket írta: „Az volt a feladat, hogy munkára alkalmas, tehát korban és fizikumban alkalmasokat igyekezzünk összeszedni. Az NKVD mátyásföldi laktanyájába hozták be az embereket a szovjet járőrök, és mi kiválogattuk és mintegy soroztuk azokat, akiket a Szovjetunióba vittek ki. Egy-egy éjszaka talán ezer embert is alkalmasnak találtam erre a munkára.”⁵⁶

A fontosabb csomópontoknál végrehajtott fogolygyűjtések mellett még márciusban is javában folytak az elhurcolások az utcákról, sőt a házakból; ezek az akciók kiterjedtek a külvárosokra is. A jezsuita rend kispesti házfőnöke 1945. március 8-ai jelentésében leírta, hogy „sok férfit internálótáborba vittek, ma a férfiakat és nőket az elfogás veszélye fenyegeti”. A deportálások később folytatódtak, mert a március 26-ai jelentésből kitűnik, hogy a rendház kriptájában folyamatosan 300–500 személy húzta meg magát, hogy elkerüljék a szovjet fogoly-szerző akciókat.⁵⁷

A lakásokból való elhurcolás a belvárosban március végén új lendületet vett. A budapesti szovjet városparancsnokság összekötő tisztje, Hátszegi (Hatz) Ottó ezredes március 29-ei jelentésében leírta, hogy „négy-öt nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfilakosságot. Egyes épülettömböket körül-

54 Uo.

55 Eddigi kutatásaink során csak két „vám” helyszíne vált ismertté. Az egyik a Kerepesi úton, a másik a Thököly út és a Hungária körút találkozásánál állt. A Kerepesi úton lévő áteresztőpont működéséről ld. a korabeli beszámolót: MOL XIX-J-1-q KÚM HFO 69. doboz, i. sz. 135909. Itt mindenkit megállítottak, és aki katonaviselt volt, azt elfogták; a többieket elengedték. A Thököly úti váma ld. *Miklósi Károly*: Málénkij robot (1945–1947). Holocaust orosz módra. Cerberus, Bp., 2003. 22–23., ill. MOL XIX-J-1-q KÚM HFO 50. doboz, i. sz. 130233.

56 Idézi *Schmidt Mária*: A holocaust helye a magyar zsidóság modernkori történetében. In: *Üő*: Diktatúrák ördögsekerén. Magvető, Bp., 1998. 80.: 31. jz.

57 Péter Jámor László SJ kispesti házfőnök jelentését idézi *Zielbauer Gy.*: i. m. (49. jz.) 282.

zárnak, és a férfiakat 18–50 évig – állítólag igazoltatás céljából – a GPU [valójában az NKVD – S. T.] parancsnokságra, majd ismeretlen helyre viszik.”⁵⁸

Ily módon vitték el a hadviselteket többek között a XI. kerületben lévő Verpeléti út, Szabolcska Mihály utca, Kende utca és a Szent Imre herceg útja (ma Villányi út) jó néhány házából. Az elhurcolásnak ez a hulláma kiterjedt a VIII. kerületi Röck Szilárd utca, a Luther utca és a Rákóczi út, valamint a Dohány utca számos épülettömbjére is. A civilek összegyűjtésének illetően módja feltehetően sok embert érintett, mert a leállítását a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak címzett, április 3-ai levelében maga Gyöngyösi János külügyminiszter is kérte.⁵⁹

Az elhurcolások azonban nem szűntek meg, sőt április közepén kiterjedtek a Szent István körút, Szent István park, Légrády (ma Balzac) utca és Pozsonyi út egyes épülettömbjeire is.⁶⁰ A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára érkezett kutatólapok arról tanúskodnak, hogy a civilek tömeges összefogdosása csak április végén ért véget.

Menetelés a gyűjtőtáborokba

A középületek pincéiben, belvárosi lakóházak belső udvarain kialakított gyűjtőhelyeken összezsúfolt foglyokat ötös sorokba állítva, 400–500, de esetenként több ezer fős menetoszlopba rendezve hajtották valamelyik nagy, magyarországi gyűjtőtábor felé. A hosszú oszlopokban gyakran együtt menetelt a fogságba hurcolt civil és a harc közben elfogott német, illetve magyar katona. Köztük voltak azok a katonák is, akik a szabadulás reményében önként mentek át a szovjetekhez, mégis hadifoglyoknak nyilvánították őket. Az út általában 5-6 napig tartott, a menetnek naponta átlagosan 30 kilométert kellett megtennie. A kísérők a rájuk bízott foglyokat a hosszú menetelés alatt rendszerint istállókban, tanyákon, középületekben éjszakáztatták. Gyakran előfordult az is, hogy szállás hiányában az éjszakát a szabad ég alatt kellett tölteniük, ételmezésükről az őrök nem gondoskodtak. A magyarországi fogolytáborok történetének monográfiája, Bognár Zalán szerint ez a gyakorlat „részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben

58 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 6. doboz, i. sz. 26810.; HIL Elnöki iratok 1945. 20.326. Ugyancsak elterjedt gyakorlattá vált, hogy a helyi szovjet parancsnokságok ház-, illetve háztömbmegbízottaknak parancsolták meg a katonaviselt lakók összeírását, majd az érintetteknek a kijelölt NKVD-központban történő előállítását.

59 A jegyzék szövege: „A Magyar Kormány tisztelettel a következőket közli a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal, hogy Budapesten szovjet tábori csendőrök járják a VII. kerületet. Egyes háztömbökben a házmegbízottaknak meghagyják, hogy másnapra állítsák elő a kerületi szovjet rendőrség házába a hadköteles /18–48/ korú férfiakat. Értesülés szerint azokat, akik az új világháborúban részt vettek, elviszik. Állítólag Debrecenbe. A Magyar Kormány tisztelettel kéri a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, szíveskedjék a szükséges intézkedéseket megtenni, hogy a szóban forgó összeszedések, amelyek súlyosan szabályozzák Budapest gazdasági élete megindulásának lehetőségét, megszűntessenek. Debrecen, 1945. április 3.” MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 3. doboz, i. sz. 26047-1945. Gyöngyösi Puskin úrnak, SZEB Debrecen.

60 Uo. 6. doboz, i. sz. 26699.

kényelemből, valamint a szökéstől való félelemből fakadt”.⁶¹ A menetszlopok által érintett települések polgárai készek voltak arra, hogy kevés élelmet megosszák honfitársaikkal, de a foglyokkal való személyes érintkezést az örök rendszerint nem engedélyezték, mert ilyenkor előfordulhatott és elő is fordult szökés. A puskatussal, figyelmeztető lövésekkel távol tartott helybelieknek általában csak arra volt módjuk, hogy becsomagolt élelmet dobáljanak a menetelők közé. A visszaemlékezők tanúsága szerint az örök azt sem engedték, hogy a helyi lakosság vízzel lássa el a házaik előtt elhajtott foglyokat. A menetszlopból ki-kiugró emberek az út menti pocsolyákból, illetve a hóból nyert vízzel próbálták szomjukat oltani.

Mivel a civileket rendszerint csak egyórás közmunka, igazoltatás vagy új igazolvány kiadásának ürügyével vitték el, öltözetük hiányos volt, sokan sállal, sapkával, kabáttal sem rendelkeztek. De a téli időnek megfelelő ruhában elvitt emberek sem voltak védve a hidegtől. Gyakran előfordult, hogy a jobb ruhadarabokat, lábbeliket az örök vagy az útközben feltűnt szovjet katonák egyszerűen elvették. Megfelelő felszerelés és élelmezés híján a januári és februári hidegben a foglyok gyorsan legyengültek, megbetegedtek. Számos visszaemlékezés utal arra, hogy a menetszlopból gyengeség miatt lemaradozókat a szovjet örök lelőtték: „sok beteg ember is közénk keveredett. Ezek közül többen nem bírták a gyaloglást, és összeestek, kibuktak a sorból. A ruszki nem sokat problémáztak velük, helyben agyonlőtték őket. [...] Ahogy haladt tovább a csoport, sorra többen adták fel, bár már mindenki tudta, milyen sors vár rá. Mátyásföld előtt elhaladva az előttünk lévő sorból kitámolygott egy idősebb ember, rövidesen lövés hallatszott. A »nézők« közül egy középkorú férfi látta mindezt, s a járdán szaladva, amikor odaért a mi sorunkhoz, bekiabált, gondolva arra, hátha van valaki ismerőse az agyonlőtt öregnek. Az egyik örnek úgy látszik megtetszett a mozgékony férfi, mert barátságosan hátba veregette puskatussal, és megkérte, jöjjön velünk, álljon be a sorba. Cselovék, cselovék. Ez is ember – az is ember, teljesen mindegy, hogy ki az. [...] Volt olyan szembejövő három férfi, akiket az egyik ör megállított. Megnézte papírjaikat, gondosan összetépte és beterelte a három férfit a sorba. Hiába, a létszámnak stimmelni kell” – emlékezett vissza a hosszú menetelésre az egyik fogoly.⁶²

A fenti idézet is utal rá, hogy a menetszlop eredeti létszámának megtartása érdekében a haláleset vagy szökés miatt kieső foglyokat az út mentén elfogott civil személyekkel pótolták. Kevés szökés fordult elő, mert a civilek sokáig bíztak abban, hogy valóban magyarországi közmunka vár rájuk, és abban is sokan reménykedtek, hogy majd igazolást is kapnak a szovjetektől. Budapest területén a menetszlopból kilépő fogoly viszonylag könnyen el tudott bújni valamelyik mellékutcában, de az országúton már nagyon kockázatos volt a szökés. A menetszlop mellett lovagló örök könnyen észrevették a szökevényt, akit általában a helyszínen agyon is lőttek. A foglyok még akkor sem érezhették magukat bizton-

61 Bognár Z.: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 65.

62 Balczó István visszaemlékezését ld. uo. 70.

ságban, ha az örök minden utasítását, kérését teljesítették, például követelésükre átadták az értékeiket abban a reményben, hogy elmehetnek.⁶³

Bognár Zalán kutatásaiból ismerjük azokat az útvonalakat, amelyeken a Budapesten elfogott civileket és katonákat hajtották a magyarországi gyűjtőtáborokba. A fővárosban és környékén elfogottak mintegy 6 százaléka a Hungária körút és a Kerepesi út sarkán lévő Ferenc József lovassági laktanyába került. A foglyok túlnyomó részét azonban vidéki gyűjtőtáborokban helyezték el.

A civil elhurcoltak és valódi hadifoglyok mintegy 24 százalékát a különböző fővárosi gyűjtőpontokról dél felé hajtották. A menetszlopok legtöbbször a Budapest–Ercsi–Cece–Baja, illetve a Budapest–Sóskút–Kiskunlacháza–Tetétlenpuszta–Kiskunfélegyháza útvonalon haladtak. A déli irány harmadik, ritkábban használt útvonala Kecskemétre vezetett.

A Budapest területén és környékén elfogottak túlnyomó részét, mintegy 70 százalékát keleti irányba meneteltették. A Budapest–Üllő–Albertirsa–Cegléd, valamint a Budapest–Kerepestarcsa–Gödöllő útvonalat használták a leggyakrabban. A menetszlopok célállomásai – Baja, Cegléd, Kiskunfélegyháza, Gödöllő, Kecskemét – mind olyan városok voltak, amelyek jó vasúti összeköttetéssel rendelkeztek kelet felé. Ez volt a legfőbb oka annak, hogy területükön gyűjtőtáborokat alakítottak ki. A foglyok útja innen a romániai tranzittáborok érintésével a Szovjetunióba vezetett.

A magyarországi gyűjtőtáborok túlnyomó részét laktanyákból és oktatási intézményekből alakították ki. Baján az utász-, Cegléden a huszár-, valamint a páncéloslaktanya, Kecskeméten a Ferenc József laktanya lett fogolytábor. Kiskunfélegyházán a Constantinum Római Katolikus Leánynevelő Intézetet, Gödöllőn a Premontrei Gimnáziumot alakították át gyűjtőtáborra. A Budapesten fogságba esettek 35–40 százaléka ez utóbbi táborba került. Gödöllőn olyan sok foglyot zsúfoltak össze, hogy egyeseket a rendház és a gimnázium épületein kívül a korábbi baromfitelepen helyeztek el. „A drótkerítésen kívül és belül örök cirkáltak, állandóan ordítoztak és lövöldöztek [...] valóban azt lehetett hinni, hogy egész Budapest ott szorong előttünk. Bundás, előkelő mozgású és tartású, de már lestrapált és lezüllött urak mellett villamoskalauzok, utcaseprők, postások és rendőrök topogtak az udvaron. [...] A táborparancsnokság valamiért mindig számba vette az embereket, nevek röpködtek a levegőben, káromkodás, szitkozódás hallatszott” – írta le személyes benyomásait a táborról a parasztpárti politikus, Kovács Imre.⁶⁴ A budapesti svájci követség jelentése szerint csak a gödöllői „koncentrációs táborban [...] mintegy 40 ezer internáltat őriznek, és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket”.⁶⁵

63 Ld. *Szebeni Ilona*: Merre van a magyar hazám? Kényszermunkán a Szovjetunióban (1944–1949). Széphalom, Bp., 1991. 301.

64 *Kovács Imre*: Magyarország megszállása. Katalizátor Iroda, Bp., 1990. 191.

65 *John Flourmay*: Magyarország, a vonakodó csatlós. Zrínyi, Bp., 1993. 205.

A foglyok száma

Az elhurcolások történetével kapcsolatos kutatások során a legnagyobb kihívást a civil foglyok létszámának megállapítása jelenti, annak ellenére, hogy az ostrom alatt fogságba esettek számáról nyilvános és hivatalos szovjet adat áll rendelkezésre.

A Szovjet Tájékoztató Iroda 1945. február 13-ai jelentése azt írja, hogy a „budapesti harcok folyamán a 2. ukrán harccsoport csapatai több mint 110 000 ellenséges katonát és tisztet fogtak el”.⁶⁶ A másnap kiadott jelentés arról számol be, hogy kiegészítő adatok szerint a február 13-ai harcokban a szovjet csapatok további 12 700, nagyjából sebesült ellenséges katonát és tisztet ejtettek fogságba.⁶⁷ A Szovjet Tájékoztató Iroda hírei szerint tehát a budapesti harcokban összesen mintegy 123 ezer német és magyar katona vált hadifogollyá.

Matvej Zaharov hadtörténész, aki a 2. Ukrán Front törzsfőnökeként maga is részt vett a magyarországi harcokban, levéltári kutatásaira hivatkozva *Délkelet- és Közép-Európa felszabadítása* című könyvében már 138 ezer hadifogolyról ír.⁶⁸ Ugyanez az adat szerepel a harcokban részt vett haditudósító, Pavel Lunyickij visszaemlékezésében.⁶⁹ Ezt a számot említi a magyarországi harcokat tárgyaló mai orosz szakirodalom is.⁷⁰

A hadifoglyok hatalmas számáról kiadott közlemények a győzelem nagyságát szimbolizálták, de egyben gyanút is ébresztettek a sorok között is olvasni tudó magyarok körében, mert ilyen sok hadifoglyot a harcoló katonákból nem lehetett összegyűjteni.

A győzelmi jelentés alapján először a Bad Wörishofenben 1950-ben megjelent *Fehér Könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről* című dokumentumkötet szerkesztője, Palásthy Rezső jutott arra a következtetésre, hogy a szovjetek az ostrom során 100 ezer polgári személyt hurcoltak el.⁷¹ A későbbiekben is a szovjet jelentések szolgálták a civil foglyok számával kapcsolatos becslések alapjául. Ahhoz, hogy megállapíthassuk a civil foglyok számának nagyságát, tudnunk kell tehát azt, hogy a 110–140 ezer fős teljes fogolylétszámból mekkora lehetett a valódi hadifoglyok száma.

66 Új Szó 1945. febr. 14. Ld. még Szooobsenyija Szovjetszkaja Informbjuro. VIII. 1945. Janvar–Mai. Izdanije Szovinformbjuro, Moszkva, 1945. 74.

67 Szooobsenyija Szovjetszkaja Informbjuro i. m. (66. jz.) 76.

68 *Matvej Vasilievic Zaharov: Délkelet- és Közép-Európa felszabadítása.* Zrínyi, Bp., 1973. 262.

69 *Pavel Lunyickij: Magyar Napló.* Kossuth–Zrínyi, Bp., 1980. 187.

70 *B. I. Nevzorov–B. J. Zselicki: Vengria: obsztanovka, operacii, kapitulacija.* In: *Velikaja Otcessztvennaja Voina, 1944–1945.* III. Nauka, Moszkva, 1999. 138.; *Oleg Baronov: Balatonszkaja oboronitelnaja operacija.* Ekszprint, Moszkva, 2001. 41.; *V. A. Zolotarev et al.: Velikaja Otcessztvennaja Voina, 1941–1945.* Isztoria Velikoj Pobedu. Animi Fortitudo, Moszkva, 2005. 418.

71 *Fehér Könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről.* Hungária Kiadás, Bad Wörishofen, 1950. 9. A kötetben biztonsági okokból nem szerepel a szerkesztő, Palásthy Rezső neve.

Gosztonyi Péter szerint 70 ezer német és magyar katona maradt a gyűrűben, akik közül 35 ezren estek fogságba. A Malinovszkij marsall győzelmi jelentésében szereplő 110 ezer fős fogolylétszámot figyelembe véve arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet marsall „75 ezer magyar férfit szedett össze Budapesten, s azokat küldte hadifoglyokként Oroszországba”.⁷² Ungváry Krisztián is a 110 ezres adatból indul ki, de szerinte a marsall „február folyamán 50 000 férfit fogdostatott össze”.⁷³ A kérdéssel legbehatóbban foglalkozó Bognár Zalán a szovjet-orosz szakirodalomban szereplő 138 ezres számot használja támpontnak: „a 138 000 (hadi)fogolyból [...] 118–128 ezer volt a magyarok száma. Ebből kivonva a mintegy 30 000 főnyi, fogságba esett magyar haderőt, 88–98 000 fő lehetett a Budapestről és az azt körülvevő agglomerációból elhurcolt polgári személyek száma.”⁷⁴ Varga Éva Mária könyvében 51 ezer elhurcolt polgári lakosról olvashatunk.⁷⁵

Az említett számítások akkor jók, ha a kiinduló adat, a Szovjet Tájékoztató Iroda által február 13-án közölt hadifogoly-összlétszám pontosan lett meghatározva. Ezt azonban – a részadatok ismeretében – nem állíthatjuk bizonyosan. A Szovjet Tájékoztató Iroda 1944. december 26. óta szinte naponta közölte a budapesti ostrom során foglyul ejtett német és magyar katonák számát. A január 15-ig megadott létszámadatok napi 1162 és 4790 fő között mozogtak. A pontosság látszatát keltő számsor jellege január 16-án hirtelen megváltozott. Akkor 7000 hadifoglyról írtak.⁷⁶ A pesti harcok befejezését hírül adó, január 18-ai közlemény már arról számolt be, hogy december 28. és január 18. között a 2. Ukrán Front csapatai összesen 59 390 német és magyar katonát és tisztet ejtettek fogságba. A jelentés még kitért arra, hogy több mint 20 ezer fő január 18-án esett hadifogságba.⁷⁷ A napi jelentésekben szereplő adatok alapján a hadifoglyok teljes létszáma december 28. és január 18. között nem 59 ezer, hanem 52 ezer fő. Január 18. után a foglyok létszámára vonatkozó következő közlemény január 30-án jelent meg. Aznap 8200 „katona” esett fogságba. Február 1-jén 471 fő, a következő napon 340 személy vált hadifogollyá. Az adatok hasonló pontossággal és nagyságrendben követik egymást február 10-ig. A február 12-ei jelentésben már 30 ezer elfogott ellenséges katona szerepel.⁷⁸ A másnapi győzelmi közlemény csak a többször említett összefoglaló létszámadatot tartalmazta.

A Szovjet Tájékoztató Iroda közleményei nem jelentik az egyetlen korabeli szovjet forrást a foglyok számára vonatkozóan.

72 Gosztonyi Péter: Magyarország a második világháborúban. I. Herp, München, 1984. 195.

73 Ungváry K.: i. m. (6. jz.) 274. és 293.

74 Bognár Z.: Egy csata utóélete i. m. (3. jz.) 83. A szerző *Magyarok hadifogságban Magyarországon* című könyvében 100 ezerre teszi a szovjet fogságba esett budapesti civilek számát. Ld. Bognár Z.: *Magyarok hadifogságban Magyarországon* i. m. (3. jz.) 37.

75 A szerző forrásként Korom Mihály *550 ezer magyar katona és polgári személy szovjet fogságban* című, 2006-ban írott kéziratára hivatkozik. Ld. Varga É. M.: i. m. (4. jz.) 155.

76 Szobosnyija Szovjetszkaja Informbjuro i. m. (66. jz.) 24.

77 Uo. 26.

78 Uo. 72.

Az Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériuma által az 1990-es évek végén kiadott, a *Nagy Honvédő Háború* címet viselő vaskos dokumentumkötetekben a 2. és a 3. Ukrán Front parancsnokságainak a belső használatra szánt jelentései közül több is megtalálható. A Vörös Hadsereg főparancsnokságára küldött beszámolókból található számok alapvetően összhangban állnak a Szovjet Tájékoztató Iroda által kiadott közleményekkel. Ráadásul, ha a két forrás között különbség van, akkor a nagyobb szám nem a sajtóközleményekben, hanem a katonai jelentésekben fordul elő. Például a Pest elfoglalása során fogságba esett katonák számát a Szovjet Tájékoztató Iroda január 18-ai közleményében 59 340 főben adta meg, míg a 2. Ukrán Front parancsnoksága által ugyanakkor készített jelentésben 62 826 hadifogoly szerepel.⁷⁹ Nagyobb az eltérés a két forrásban szereplő adat között a teljes fogolylétszámra vonatkozóan. A február 13-ai és 14-ei sajtóközleményeken alapuló 123 ezres adat helyett a főparancsnokság számára készült jelentésben a 2. és a 3. Ukrán Front fogságába került német és magyar katonák száma 146 ezer.⁸⁰

Az ukrán frontok parancsnokságai által írott jelentések sem mentesek azonban a belső ellentmondásoktól. A 2. Ukrán Front parancsnokságának és a politikai főcsoportfőnökségnek február 13-ai és február 23-ai jelentései nemcsak a hadifoglyok számát közlik, hanem azt is, hogy a szovjet egységek a fővárosért vívott harcban több mint 49 ezer ellenséges katonát semmisítettek meg.⁸¹ A szovjet adatok szerint tehát a bekerített német–magyar erők létszáma minimum 195 ezer fő volt. Ugyanakkor a Budapestért vívott harcról 1945 márciusában készített összefoglaló jelentésben az szerepel, hogy amikor Budapest körül a gyűrű 1944. december végén bezárult, a városban 160 ezer német és magyar katonát tartózkodott.⁸²

A Szovjet Tájékoztató Iroda által közreadott adatokban és a belső használatra szánt jelentésekben megnyilvánuló következetlenségek, valamint a közölt létszámadatok gyakori elnagyoltsága megkérdőjelezi az említett szovjet forrásokban előforduló számok pontosságát. Márpedig ha a szovjet forrásokban szereplő adatok bizonytalanok, akkor minden, ezekre épülő számítás is az. A meglévő részadatok, a kutatólapokon feltüntetett helyszínek nagy száma alapján annyi mondható bizonyosan, hogy a fővárosból és közvetlen környékéről több tízezer civil személyt vittek el.

A foglyok kiemelkedően nagy számára több közvetett adat is utal. Csorba János budapesti polgármester Miklós Béla miniszterelnökhöz írott, 1945. február 11-ei jelentésében 18–20 ezer főre becsülte a szovjetek által addig elvitt civi-

79 Russzkij Arhiv: Velikaja Otecsestvennaja: Krasznaja Armija v sztranaš Centralnoj, Szevernoj Evropü i na Balkanah. Dokumenti i Materiali 1944–1945. Terra, Moszkva, 2000. 350.

80 Ld. a 2. Ukrán Front parancsnokságának február 13-ai és a 3. Ukrán Front parancsnokságának február 16-ai jelentését: Russzkij Arhiv i. m. (79. jz.) 369–371.

81 Uo. 370., 373.

82 Uo. 387.

lek számát.⁸³ A foglyok létszáma szempontjából figyelemre méltó az a parancs is, amit Lavrentyij P. Berija belügyi népbiztos és Nyikolaj A. Bulganyin helyettes honvédelmi népbiztos aláírásával az 1., 2., 3. és 4. Ukrán Front parancsnokai számára adtak ki 1945. január 18-án. A parancs szerint a 2. Ukrán Front által ellenőrzött területen négy új hadifogoly-gyűjtőtábort kellett létesíteni.⁸⁴ Egy másik, április 26-ai utasításból derül ki, hogy egy front mögötti gyűjtőtáborban átlagosan 35–40 ezer foglyot helyeztek el.⁸⁵ A január 18-ai utasításból tehát arra lehet következtetni, hogy a szovjet hadvezetés, az Állami Honvédelmi Tanács a 2. Ukrán Front ellenőrzése alá kerülő területen minimum 140 ezer „hadifogoly” összegyűjtésével számolt.

Több tízezer fős vagy még annál is nagyobb méretű elhurcolásra utalnak a budapesti Statisztikai Hivatal adatai is. Az 1944 márciusában a fővárosban tartózkodó lakosság száma (1 379 562) és az 1945. március 25-én végrehajtott népszámlálás eredménye (832 800) között 546 762 fő a különbség.⁸⁶ A több mint félmillió létszámcsökkenés – az 1944 őszén meginduló menekültáradat, a nyilas kormány által végrehajtott zsidó deportálások és a polgári lakosság mintegy 15 ezer főnyi háborús vesztesége mellett – nyilvánvalóan a szovjet fogolyszerző kampányok következménye is volt.

Az elhurcolások lehetséges okai

Milyen szovjet megfontolások vezettek a polgári lakosság egy részének az elhurcolásához? Ezt a kérdést először az elhurcoltak hozzátartozói tették fel az Ideiglenes Kormány és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjainak írott beadványaikban. Miután kérdéseikre választ nem kaptak, az az általános vélekedés alakult ki, hogy az elhurcolt valamiféle tévedés áldozata lett. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára került levelek szerint sokan gondolták azt, hogy a közmunkára, lőszerhordásra kirendelt vagy igazolás céljából összegyűjtött civilek véletlenül keveredtek a valódi hadifoglyok közé. Tévedésre gyanakodtak a német nevük miatt elhurcoltak hozzátartozói is. Ők beadványaikban magyar származásukat hangsúlyozták, és kijelentették, hogy csak félreértés miatt hurcolhatták el családtagjaikat. Sokan gondolták azt, hogy az elhurcolásokhoz vezető félreértések a civilek összegyűjtésében, majd kihallgatásukban részt vevő tolmácsok hiányos nyelvismeretéből adódtak. Voltak, akik egyes szovjet parancsnokok túlkapasait, mások rosszindulatú szomszédok feljelentéseit látták az elhurcolások mögött.

83 Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944 szeptember–1945 április. II. Szerk. Karsai Elek–Somlyai Magda. Levéltári Igazgatóság, Bp., 1970. 207–209.

84 Russzkij Arhiv: Velikaja Otecsestvennaja: Prikazü Narodnogo kommisszara. Terra, Moszkva, 1997. 348.

85 Uo. 368.

86 *Török István*: Budapest népességének vándormozgalma a háború alatt és az ostrom után. Városi Szemle 31. (1945) 2. sz. 140.

Különös és valójában véletlen egybeesés, hogy a Budapest ostromáról szóló történész szakmunkákban is a „tévedés” köré épülnek az elhurcolások miéértjére adott magyarázatok. Több hadtörténész is leírja, hogy a magyarországi hadműveletek, így a budapesti csata fő súlyát viselő 2. Ukrán Front parancsnoka, Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall tévesen adta meg az ellenséges haderő nagyságát. A helytelen adat további, nagyobb pontatlansághoz vezetett. A számokkal való mesterkedésből a civil lakosság egy részének elhurcolása jelentett kiutat. „Mivel nem sikerült Malinovszkijnak a Budapesti Erődöt időben elfoglalnia, azzal védekezett Sztálin előtt: 180 000 katonából állt a védősereg! Valójában 70 000 magyar és német katona maradt Budapesten a gyűrűben. Ebből 35 000 ember esett fogságba. Malinovszkij győzelmi jelentésében viszont 110 000 fogolyról beszélt. S mivel a szovjet illetékes szervek a marsallt elszámoltatták a foglyokról, Malinovszkij úgy segített magán, hogy 75 000 magyar férfit szedett össze Budapesten, s azokat küldte hadifogolyként Oroszországba” – írta Gosztynyi Péter 1977-ben.⁸⁷ „Malinovszkij marsall február folyamán mintegy 50 000 férfit fogdosztatott össze, hogy produkálni tudja a szovjet főparancsnokságnak jelentett 110 000 hadifoglyot” – írja Ungváry Krisztián.⁸⁸ Bognár Zalán is elsősorban Malinovszkij marsall öngigazoló mesterkedésében látja az elhurcolások legfőbb okát.⁸⁹

Varga Éva Máriának szintén az az álláspontja, hogy a szovjet hadvezetés a főváros elfoglalásának elhúzódsát a védők irreálisan magas számával indokolta.⁹⁰ Ehhez a túlzó számhoz kellett igazítani a hadifogolylétszámot is, amelyet azonban csak a polgári lakosok egy részének elfogásával lehetett biztosítani. A szerző azonban ezt a korábbi művekből átvett koncepciót olyan új szempontokkal is kiegészíti, amelyek némileg felülírják az ismert érvelést. Szerinte ugyanis a fővárosban és az egész országban a „civillek elhurcolása [...] mindenekelőtt a háterszági biztonságos feltételek megteremtését szolgálta”.⁹¹ Varga arra is rámutat, hogy a háterszág biztosítása érdekében végrehajtott „katonai tisztogatások” mértéke alapvetően az ellenség által kifejtett ellenállás erejétől függött. Vagyis a polgári lakosság különböző csoportjaival szemben foganatosított intézkedések akkor voltak különösen szigorúak, amikor az adott település elfoglalása sokáig tartott, és a harcban különösen sok szovjet katona vesztette életét. Az elhurcolás okainak számbavételekor végezetül megjegyezte azt is, hogy a „polgári személyek begyűjtése egyúttal – a Szovjetunió lerombolt területeinek helyreállítása érdekében fontos – munkaerőpótlás céljából is zajlott”.⁹²

87 Az 1977-ben *A Zászló* címmel megjelent írás bekerült Gosztynyi Péter idézett tanulmánykötetébe (ld. a 72. jz.-et). Az idézet a 194. oldalról való.

88 Ungváry K.: i. m. (6. jz.) 274.

89 Bognár Z.: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 36.

90 Varga É. M.: i. m. (4. jz.) 145. és 155.

91 Uo. 145. Varga állítása bizonyításául utal az NKVD 1945. január 11-én kiadott, 0016. sz. parancsára, amely azonban nem a civil lakosság tömeges elhurcolását írta elő, hanem „csak” a kémek, felderítők, gazdasági és közigazgatási vezetők, továbbá különböző ellenséges politikai szervezetek tagjainak letartóztatását rendelte el.

92 Uo. 146.

Alighanem sohasem fogjuk megtudni, hogy Malinovszkij marsallnak a hadifoglyok számáról kiadott közleménye mekkora szerepet játszott a civilek elhurcolásában. Tény, hogy a jelentés kiadásakor a civilek összegyűjtése már másfél hónapja folyamatban volt. A védők számáról közölt, felnagyított adat tehát nem tekinthető az elhurcolások alapvető okának. Tény az is, hogy az ellenséges erők számának felnagyítása a frontparancsnokok részéről bevett gyakorlat volt. A parancsnokok a háború kezdetétől fogva ezzel a módszerrel próbálták meg rávenni a legfelsőbb vezetést arra, hogy erősítést küldjön. Bár Sztálin szigorúan megbüntette a hamis információkat adó katonai vezetőket, Dmitrij Volkogonov szerint sohasem sikerült kiirtani a jelentésekből a torzításokat. Általánosságban elmondható, hogy a statisztikai adatok bizonytalanságai a sztálini rendszer mindegyre kiterjedő tervutasításos jellegéből adódtak.⁹³

Az elhurcolások kiterjedését, intenzitását valóban befolyásolta a hadműveletek iránya, a harc hevesége. Az elhurcolásoknak közvetlenül a harcokhoz kötődő első hulláma zömmel a Vörös Hadsereg fő támadási vonalába eső városrészeket – Törökvészt, Kelenföldet, Óbudát, Zuglót, Kőbányát és a belső kerületeket – érintette. Ugyanakkor csak szórványosan vittek el civileket Angyalföldről, Újpestről, a Ferencváros pereméről, illetve Lágymányosról, vagyis azokból a kerületekből, amelyeket gyorsan, viszonylag kevés áldozat árán foglaltak el a szovjet katonák. A küzdelem elhúzódása azonban nem járt mindenhol együtt tömeges elhurcolásokkal; például Kispest elfoglalásáért is kemény harcok folytak, s mégis viszonylag kevés embert vittek onnan el.

A polgári lakosság jelentős részének összegyűjtésében biztonsági szempontok is fontos szerepet játszhattak. A szovjet hadvezetés Budapesten is számolt a front mögött kibontakozó partizánharc lehetőségével. A szovjetek minden, fegyverforgatásra alkalmas férfiban potenciális ellenséget láttak. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára beérkezett beadványok, kutatólapok, beszámolók, valamint a visszaemlékezések és egyéb források alapján is arra következtethetünk, hogy az elhurcolásoknak a közvetlenül a harcokhoz kötődő első hulláma valóban szolgált biztonsági célokat is.

Kétségtelen, hogy a Vörös Hadsereg által elfoglalt városrészekben akár több ezerre is rúghatott azon személyek száma, akik eredetileg a gyűrűben rekedt alakulatokhoz tartoztak. Ungváry Krisztián Budapest ostromáról szóló könyvében szemléletesen írja le, milyen gyorsan olvadt el a magyar véderő.⁹⁴ Az ostrom során a sorkatonaság jelentős része és a katonai felső vezetés egy része is csak a túlélésre törekedett. Pest feladásakor nagyon sok magyar katona megtagadta a Budára történő visszavonulást, és visszamaradt. Nem azért maradtak, hogy harcoljanak, hanem azért, hogy végleg kivonják magukat a küzdelemből. Azt hitték, hogy számukra a háború véget ért. Sokan azonban civil ruhába bújva sem tudták elkerülni a fogságba esést. Rájuk újabb, évekig tartó megpróbáltatások vártak.

93 *Dmitrij Volkogonov*: Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe. Zrínyi, Bp., 1990. 367.

94 *Ungváry K.*: i. m. (6. jz.) 65–69.

Számos dokumentum, visszaemlékezés utal arra, hogy a lemorzsolódott, visszamaradt katonákat és a hadviselt civileket potenciális partizánoknak tekintették a szovjetek. A külügyminiszterhez 1945. április 14-én küldött, tíz hozzátartozó aláírásával ellátott levélből kitűnik, hogy ezt a feltételezést olykor maguk az elhurcolást végzők ki is mondták: „1944. december 30-án a lakásunkhoz [III. kerület, Bécsi út – S. T.] tartozó óvóhelyen tartózkodtunk, amikor megjelentek orosz katonák és férjeinket összegyűjtötték és elvitték. Arra a kérdésre, mi a célja és indítókai ennek, azt a választ adták, hogy összeszedik őket, nehogy partizánokként működésre lehetőségük legyen. A menetet a nagykovácsi rétre vették, onnan Ercsibe vitték, azon túl nyomuk veszett, legalábbis nem tudjuk, mi történt velük [...]”⁹⁵

Hasonló helyzetről számolnak be a ceglédi gyűjtőtáborban lévő civil foglyok hozzátartozói Budapest polgármesterének küldött levelükben: „Amint messziről láthatjuk, a foglyok közül csak igen kevesen dolgoznak, hajnali 3 órától egyfolytában állnak, illetve körbeszaladnak az udvaron. Az élelmezésükről nem történik semmi gondoskodás, tudomásunk szerint répalevet esznek. Ezen kívül tudomásunkra jutott, hogy nem utcán elfogott civileknek, hanem partizánoknak tekintik őket. Az összes irataikat elszedték, összetépték és így magukat igazolni nem tudják.”⁹⁶ A „partizánok” felkutatása olyan fontos kérdés volt, hogy még a szovjet megszálló hatóságok által jóváhagyott fogoly-kutatólapokon is fel kellett tüntetni, hogy a keresett fogoly partizán volt-e. Erre a kérdésre minden hozzátartozó nemmel válaszolt. Valóban: sem a megszállt fővárosban, sem máshol az országban nem bontakozott ki szovjetellenes harci tevékenység.

A biztonsági szempontok egyébként sem adnak elégséges magyarázatot mindarra, ami Budapesten és környékén 1944 decemberétől 1945 tavaszáig zajlott. Ha csak biztonsági megfontolások vezérelték volna a hadvezetést, akkor hetekkel a fegyvernyugvás után nem került volna sor újabb elhurcolásokra az elővárosokból, és az utcákról és csomópontokról sem szedték volna össze a munkába igyekvőket.

Nem a háterszág biztosítása, nem a harc elhúzódása és még csak nem is a téves frontstatisztika korrigálása volt az alapvető oka a fogolygyűjtésnek és ezen belül a civilek elszállításának A foglyokra ugyanis – függetlenül attól, hogy katonák vagy civilek voltak-e – a Szovjetunió újjáépítése miatt volt szükség.

A szovjet vezetés a háború kezdetétől fogva törekedett arra, hogy a fogságba esett katonákból és az elfoglalt területek civil lakosságából nagyszámú kényszermunkás-seregre tegyen szert. Lavrentij Berija belügyi népbiztos 1939. szeptember 19-én, tehát néhány nappal a Szovjetunió Lengyelország elleni inváziója után rendeletet adott ki a hadifoglyokat és a külföldről internált civileket dolgoztató új táborrendszer felállításáról. A hadifoglyok és elhurcoltak egyaránt az NKVD Hadifogolyügyi Igazgatósága által irányított új lágerekbe kerültek. Ez a

95 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 10. doboz, i. sz. 27621.

96 Uo. 4. doboz, i. sz. 26232.

táborrendszer az ekkor már közel két évtizede működő Táborkok Főigazgatósága, azaz a Gulag (Glavnoje Upravlenyje Lagerej) mellett működött.

Miután a Szovjetunió bekebelezte Kelet-Lengyelországot és a Baltikumot, olyan sok civil fogoly került a „hadifogoly”-táborokba, hogy ez az új táborrendszer nevére is kihatással volt. 1940 végétől a hadifoglyok és az elfoglalt területekről származó internáltak elhelyezéséül szolgáló táborok irányítószerveinek új neve Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság (Upravlenija Voennoplennih i Internirovannih – UPVI) lett. 1945 februárjában a táborrendszert kiegészítették és átszervezték. A Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóságból 350 főtábort és mintegy 4 ezer melléktábort irányító Főigazgatóság lett. A fő- és melléktáborokon kívül speciális munkabrigádok, kórház-táborok, elkülönített munkabrigádok, büntető munkatáborok, politikai elkülönítő táborok és börtönök is működtek. Szovjet adatok szerint több mint 4 millió külföldi rab fordult meg a táborokban.

A táborrendszer korai felállítása arra utal, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget civilek és katonák között, és hogy a háborús célok között fontos szempont volt a munkaerő-szükséglet kielégítése. A Szovjet Tudományos Akadémia Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatója, Varga Jenő vette fel először, hogy a legyőzött ellenséges ország ne csak anyagi jellegű kártérítést fizessen, hanem munkaerejével közvetlenül is járuljon hozzá a háború utáni újjáépítéshez.⁹⁷ Sztálin már Anthony Eden brit külügyminiszter moszkvai látogatása alkalmával, 1941 decemberében egyértelművé tette, hogy a Szovjetunió a háború után nemcsak pénzbeli, hanem természetbeni jóvátételre is igényt fog tartani.⁹⁸

1943 augusztusában a szovjet Külügyi Népbizottságon belül megalakították a „Szovjet jóvátételi programot kidolgozó bizottság”-ot, amelynek vezetője Ivan Majszkij korábbi londoni nagykövet lett. A bizottság által a jaltai konferenciára készített részletes terv 5 millió német kényszermunkás 10 évig történő dolgoztatásával számolt.⁹⁹ Sztálin a jaltai, majd a potsdami konferencián is kifejtette, hogy az ellenséges országok fogságba esett katonáit a Szovjetuniót ért hatalmas emberi és anyagi veszteség legalább részleges pótlására a Szovjetunió területén kívánja dolgoztatni. Bár a „Majszkij-bizottság” Magyarországgal kapcsolatos tervei nem ismertek, nyilvánvaló, hogy a magyar foglyok munkaereje éppoly fontos volt, mint a többi legyőzött országé. A Kárpát-medencébe nyomuló szovjet hadierő megnyitotta az utat nemcsak az ország anyagi, hanem emberi erőforrásainak kihasználása előtt is. A katonák és civil személyek összegyűjtését az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóságának a 2. és 3. Ukrán Frontokhoz beosztott osztályai koordinálták.

97 Varga É. M.: i. m. (4. jz.) 216., továbbá Pavel Polian: *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. CEU Press, Bp.–New York, 2004.

98 *Jochen Laufer*: Die Reparationsplanungen im sowjetischen Außenministerium während des Zweiten Weltkrieges. In: *Wirtschaftliche Folgelasten des Krieges in der SBC/DDR*. Hrsg. Christoph Buchheim. Nomos, Baden-Baden, 1995. 21–45.

99 Polian, P.: i. m. (97. jz.) 246.

Budapest első városparancsnoka, Csernyisev vezérőrnagy közölte Hátszegi (Hatz) Ottó ezredessel, a budapesti összekötő tiszttel, hogy azok, „akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek, jelentkezésre lesznek felszólítva és azután foglytáborba kerülnek”.¹⁰⁰

A szovjetek azonban nemcsak a katonákat és a hadviselt civileket vitték el, hanem a „németeket” is. A német származásúak kollektív büntetése az általános fogolygyűjtő hadjárat keretében zajlott. Ezt a kampányt a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottsága által 1944. december 16-án kiadott, 7161. számú, szigorúan titkos rendelet indította el. Ez többek között kimondta: „Mozgósítani és a szovjetunióbeli munkára kell irányítani az összes, 17–44 év közötti német férfiakat, a 18–30 év közötti német nőket, akik a Vörös Hadsereg által felszabadított Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén tartózkodnak.”¹⁰¹ A „németek” összegyűjtését az NKVD karhatalmi csapatai hajtották végre. A belügyi csapatok mellett az akcióban részt vettek a Honvédelmi Népbizottság Kémelhárítási Főcsoportfőnökségének szakértői is. A kampány a német nemzetiségűek ellen irányult, de a Magyarországról „németként” elhurcoltak nagyobb része még csak német anyanyelvű sem volt, és ezzel mind a szovjet végrehajtók, mind a magyar segédkezők tisztában voltak.

Az elhurcolások a hadviseltek és „németeken” kívül másokat is érintettek. A fogolygyűjtők gyakran figyelmen kívül hagytak alapvető etikai, gazdasági, politikai megfontolásokat is. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára beérkezett kutatólapokból kitűnik, hogy jelentős számban lettek hadifoglyok 18 évnél fiatalabbak és 60 évnél idősebbek is.¹⁰²

Az elhurcolások színhelyeiről rendelkezésre álló adatokból kitűnik, hogy a fogolygyűjtő csoportok elkerülték a felszabadított pesti gettó területét. A kutatólapok alapján azonban megállapítható, hogy a gettóból kiszabadult zsidók közül sokan estek fogságba az utcán, többeket pedig otthonaikba való visszatérésük után, a ház többi lakójával együtt vittek el. Január 18-án például a VI. kerület, Jókai utca 10. számú házban egy egész munkaszolgálatos század szovjet fogságba esett.¹⁰³

Szovjet fogságba került az ellenállási mozgalom számos résztvevője is. Elvitték a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának tagjait, Mikó Zoltánt, Bondor Vilmost és további mintegy 250 társukat. Sok társával együtt „hadifogságba” esett a Görgey partizán zászlóalj parancsnoka, Csohány Endre. Hadifogságban fejezte be a háborút a Budai Önkéntes Ezred sok katonája is.¹⁰⁴

100 Bognár Z.: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 32.

101 A rendelet első magyar nyelvű kiadását ld. *Dupka György–Alekszej Korszun: A „Málenyikij Robot” dokumentumokban.* Intermix, Ungvár–Budapest, 1997. 33–34.

102 A legfiatalabb ismert fogoly, E. Dezső 1931-ben született (Bognár Z.: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. [3. jz.] 44.), a legidősebb, dr. N. Zsigmond pedig 1877-ben (MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 60. doboz, i. sz. 133620/7-1945.).

103 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 43. doboz.

104 Az ellenállók fogságba eséséről ld. Bognár Z.: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 40.

A szempont, hogy minél több foglyot ejtsenek, a gazdasági meg gondoláso-
kat is felülírta: még a Szovjetunió-
nak dolgozó gyárak telephelyeiről is tömege-
sen vittek el munkásokat. Az érintett gyárak közé tartozott a Hofherr-Schranz
Gépgyár, a Standard Villamossági Rt., az Egyesült Izzólámpagyár és a Weiss
Manfréd Acél- és Fémművek csepeli üzeme. Az ostrom után a megszálló ható-
ságok elrendelték és támogatták is az élet megindulását, de az újjáépítést jelen-
tősen lassította a vasutasok és a postások hiánya. A posta vezérigazgatósága által
készített kimutatás szerint 849 alkalmazottjuk került szovjet fogságba. A Magyar
Államvasutak dolgozói közül pedig 1195 személyt vittek el.¹⁰⁵ Szovjet fogságban
fejezte be a háborút 185 budapesti tűzoltó is.¹⁰⁶

A támadás fő sávjába eső városrészekben, továbbá a belvárosban és az elő-
városokban lezajlott elhurcolásokról rendelkezésre álló, sok ezer adat és beszám-
oló alapján úgy tűnik, hogy a szovjet fogolygyűjtők válogatás nélkül vittek el ci-
vileket. Vonatkozó szovjet források híján valóban nem lehet egyértelműen
megállapítani azt, hogy konkrétan milyen megfontolás alapján döntötte el a 2.
Ukrán Front arcvonal mögötti területeit biztosító belügyi alakulatok vezetője,
Kuznyecov vezérőrnagy, hogy a harc befejezését akár hetekkel követő, második
elhurcolási hullám mely városrészekre és elővárosokra terjedjen ki, és hogy az
érintett településekről kiket vigyenek el. A főváros keleti és déli peremén elhe-
lyezkedő települések szinte mindegyikén tömeges elhurcolásokra került sor. A
Budapest északi, északnyugati szélén fekvő elővárosok lakossága azonban meg-
menekült a „málenkij robot”-tól. Az érintett települések többségéből a munka-
képes korú férfiakat vitték el, de sok helyen „csak” a meglehetősen önkényesen
kiválogatott „németek” elhurcolására került sor. Egyes településekről, mint pél-
dául Újpestről előbb a férfiakat vitték el, majd napokkal később a „németeket”
is elhurcolták – nőket és férfiakat egyaránt.

Nem látszik átfogó koncepció a fővárosi, illetve a főváros körüli települése-
ken élő „németek” összegyűjtésében sem. Sashalomról, Rákoskeresztúrról, Rá-
koscsabáról, Soroksárról, Pestszenterzsébetről, Pestszentlőrincről, Újpestről,
Csepelről és Rákospalotáról a német nemzetiségűeket, illetve a német nevűeket
vitték el. Az említett települések közül az 1941. évi népszámlálás szerint az utób-
bi hatban volt viszonylag jelentős, ezer főt meghaladó német származású, illetve
német anyanyelvű közösség. A szovjet fogolygyűjtők azonban Sashalmon, Rá-
koskeresztúron és Rákoscsabán is „németeket” kerestek, pedig ezeken a helye-
ken együttesen is csupán néhány száz, német származású személy élt. A német
nemzetiségűek összegyűjtésére irányuló kampányból ugyanakkor kimaradtak
olyan, a budai oldalon fekvő, jelentős német származású lakossággal rendelkező
helységek, mint Nagykovácsi, Békásmegyér, Budafok, Budakalász, Budakeszi és
Budaörs.

Más, nem budapesti visszaemlékezők és korabeli beszámolók egyaránt utal-
nak arra, hogy településükön a szovjetek kvóta szerint gyűjtöttek össze embere-

105 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 8. doboz, i. sz. 27270., 27271.

106 Uo. 16. doboz, i. sz. 29571.

ket. Berija belügyi népbiztos 1944. november 24-én Sztálinnak írott beszámolójából, valamint a Belügyi Népbiztosság ugyanezen a napon kiadott, 001411. számú parancsából egyértelműen kitűnik, hogy a 2., 3. és 4. Ukrán Frontok által elfoglalt területeken operatív csoportok az elhurcolások megkezdése előtt településenként számba vették a német nemzetiségűeket.¹⁰⁷ A német nemzetiségűek „mozgósításánál” tehát előírt vagy legalábbis elvárt számú személyt kellett összegyűjteni.

A külföldi foglyok kényszermunkájával is számoló, részletes szovjet jóvátételi tervek, valamint a magyar területeken lezajlott elhurcolásokról fennmaradt beszámolók alapján feltételezhető, hogy a német nemzetiségűek elhurcolása mellett az összegyűjtendő hadifoglyok és civil foglyok létszámára vonatkozóan is léteztek területekre lebontott általános irányelvek. Valószínűleg elsősorban ezektől függött, hogy egy-egy településen a hadifogolylétszámot hány civil fogollyal kellett kiegészíteni. Végeredményben tehát bizonyos, eleve meghatározott tervszámoktól függhetett, hogy honnan hány embert vittek el.

E tervszámok létezése lehetett az oka a harc elmúltával meginduló második fogolygyűjtő hullámnak, amikor a közlekedési csomópontok, pályaudvarok váltak a civilek elfogásának fő színtereivé. A megfelelő számú munkaerő begyűjtését szolgálták az elhurcolások harmadik hullámának tekinthető, március végi, áprilisi elhurcolások is, amelyek célja a dunántúli harcokból elmenekülő, egységuktől leszakadó, hazatérő katonák összegyűjtése volt.

A háború végén és az azt követő években a Magyarország jelenlegi területéről civilként elhurcolt, feltételezhetően több mint 100 ezer ember – köztük a Budapestről elvitt tízezrek sorsa – a magyar családok jelentős részét közvetlenül érintő, kiemelkedő fontosságú közéleti, politikai kérdés lett.¹⁰⁸ Még javában zajlottak az elhurcolások, amikor a megszálló hatóságok által kiadott, illetve ellenőrzött sajtóban a hozzátartozók megnyugtatása érdekében a foglyok helyzetével foglalkozó cikkek jelentek meg. Ezek, valamint a későbbi években megjelent írások számai a „hadifoglyok” közeli szabadon bocsátásáról és irigylésre méltó szovjetunióbeli életéről szóltak. A propagandakampány azonban eredménytelen volt. A hozzátartozók és a velük szolidáris tömegek tüntetéseken, egyházi megmozdulásokon, zárandoklatokon fejezték ki a foglyok sorsa fölött érzett fájdalomukat és aggodalmukat. Nem a koalíciós időszak magyar kormányain múlott, hogy a szovjet kényszermunkatáborok túlélőinek zöme csak 1947-ben és 1948-ban térhetett vissza. Itthon a debreceni hadifogoly-átvevő táborban elbocsátásukkor a volt foglyokat megfenyegették, hogy visszaszállítják őket, ha beszélnek a Szovjetunióban átélt eseményekről. A fennmaradt, viszonylag kevés visszaemlékezés – amelyekre e tanulmányban is gyakran hivatkoztunk – 1989 után született.

107 A német nemzetiségűekre vonatkozó tervekről ld. *Polian, P.*: i. m. (97. jz.) 250–255.; *Varga É. M.*: i. m. (4. jz.) 148–149.; *V. B. Konaszov–A. V. Terescsuk*: Berija és a „malenkij robot”. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. *Történelmi Szemle* 46. (2004) 385–401.

108 A fogságba esettek számával kapcsolatos forrásokat és számításokat ld. *Stark Tamás*: *Magyarok szovjet fogságban*. Lucidus, Bp., 2006. 105–110.

TAMÁS STARK

THE VICTIMS OF RUSSIAN FORCED LABOUR (“MALENKIJ ROBOT”)
FROM BUDAPEST 1944–1945

THE LESSONS OF THE ANALYSIS OF A GROUP OF SOURCES

The primary source material of the present study is the collection of the Department of Prisoners of War in the Ministry of Foreign Affairs. The bulk of this immense collection is constituted by those questionnaires which were filled and sent to the Ministry by the relatives in the hope of advancing the return of the family member who had been taken to the Soviet Union.

The gathering of civilians had begun already during the siege at Budapest. Alongside taking away people from shelters and flats, the obligatory registration of all those liable to work was ordered as well. The majority of civilians collected under the pretext of trenching and public work also ended up as prisoners of war.

Deportations did not cease together with fighting; quite to the contrary, they gained new momentum. The ad hoc raids which characterised the period of the siege gave way to premeditated, systematic deportations. After the ending of fight the main scene of deportation became the street. The research sheets attest that the mass taking of civilians only ceased at the end of April in 1945.

Within the research into the history of deportations the greatest challenge is to establish the exact number of civilian prisoners. The reports of the Soviet Information Office issued in February 1945 maintain that altogether some 123 000 „soldiers” were made prisoners of war during the fight at Budapest. The announcements about the huge numbers of prisoners symbolised the greatness of the victory, but at the same time denounced the activities of the Soviet deportation-troops, for the overall number of German and Hungarian armed forces under siege was much smaller. The accuracy of the figure which is given by the victory report can be doubted, however. What can be said with any certainty is that several tens of thousand civilians were taken away from the Hungarian capital and its immediate environs.

The Soviet general who directed the siege of Budapest justified the delay in taking the city with the great number of the defenders, but surely without reason. Yet it was this exaggerated number to which the number of prisoners of war had to be suited, an aim that could not be attained without the capturing of civilians. The gathering of an important part of the civilian population may have been motivated by considerations of security as well. As elsewhere, Soviet military leadership counted with the possibility of partisan warfare beyond the front.

These were not, however, the main reasons of the deportations. Prisoners, whether soldiers or civilians, were in fact needed for the reconstruction of the Soviet Union. Soviet leadership had aimed from the start of the war at creating a huge army of forced labourers from captivated soldiers and the civilian population of the territories conquered. It was to this campaign of taking prisoners that the civilians at Budapest fell victim.

